

บทที่ ๓

หลักพุทธธรรมที่ปรากฏในวรรณกรรมอีสานเรื่องจันทะหมุด

ในบทที่ ๓ นี้ผู้ศึกษาได้ศึกษาหลักพุทธธรรมที่ปรากฏในวรรณกรรมอีสานเรื่องจันทะหมุด การศึกษาวรรณกรรมอีสานเรื่องจันทะหมุดโดย มีกรอบในการศึกษา คือ ๑) ความเข้าใจเกี่ยวกับหลักพุทธธรรมที่สอดคล้องกับวรรณกรรมอีสาน เรื่องจันทะหมุด และ ๒) หลักพุทธธรรมที่ปรากฏในวรรณกรรมอีสาน เรื่องจันทะหมุด ว่ามีหลักพุทธธรรมในทางพระพุทธศาสนาในเรื่องใดบ้างที่ปรากฏอยู่ในวรรณกรรม เพื่อสร้างคุณค่าและประโยชน์สุขแก่พุทธศาสนิกชนผู้มีความเลื่อมใสในพระพุทธศาสนาต่อไป โดยมีรายละเอียดตามลำดับดังนี้

๓.๑ ความเข้าใจเกี่ยวกับหลักพุทธธรรมที่สอดคล้องกับวรรณกรรมอีสาน เรื่องจันทะหมุด

หลักพุทธธรรมในพระพุทธศาสนาโดยทั่วไปเป็นหลักคำสอนของพระพุทธเจ้าที่ทรงสอนในเรื่องของหลักการประพฤติปฏิบัติที่ดีงาม รวมทั้งบรรดาพุทธกิจ คือ สิ่งที่พระองค์ผู้ทรงสอนได้กระทำในบางกรณีอาจแสดงพุทธประสงค์ที่แท้จริงได้ดีหรือชัดกว่าคำสอนที่ปรากฏในคัมภีร์ อย่างน้อยก็เป็นเครื่องประกอบความเข้าใจให้ชัดเจนยิ่งขึ้น ถึงหากจะมีผู้กล่าวว่า องค์ประกอบข้อนี้ ก็ได้จากคัมภีร์ต่างๆ เช่นเดียวกับคำสอน และสามารถตีความได้เหมือนกัน กระนั้นก็ยังต้องยอมรับว่า เป็นเครื่องประกอบการพิจารณาที่มีประโยชน์^๑ โดยที่หลักพุทธธรรมมีขอบเขตใช้ทางสังคมเพื่อเป็นประโยชน์แก่บุคคลว่าเป็นธรรมอันเชื่อได้ด้วยความสำเร็จผลแพร่หลาย เป็นประโยชน์แก่ชนเป็นอันมากเป็นปึกแผ่น ถึงขั้นที่ว่า เทวดาและมนุษย์ประกาศไว้ดีแล้ว ดังนั้นพุทธธรรมจึงเป็นคำสอนที่มุ่งสำหรับคนทุกประเภท ทั้งบรรพชิต และคฤหัสถ์^๒ ซึ่งลักษณะโดยทั่วไปของพุทธธรรมนั้นสามารถสรุปได้ ๒ อย่าง คือ

๑. แสดงหลักความจริงสายกลางที่เรียกว่าหลักมัชฌิมนธรรมหรือเรียกอีกอย่างว่าหลักมัชฌิมนธรรมเป็นเรื่องของความจริงตามแนวของธรรมชาติที่นำมาแสดงเพื่อประโยชน์ในการปฏิบัติในชีวิตจริงไม่ส่งเสริมด้วยวิธีถกเถียงสร้างทฤษฎีต่างๆ ขึ้นเพื่อการยึดมั่นปกป้องทฤษฎีนั้นๆ

๒. แสดงข้อปฏิบัติที่เรียกว่า “มัชฌิมาปฏิปทา” อันเป็นหลักการครองชีวิตของผู้ฝึกอบรมตน ผู้รู้เท่าทัน ไม่หลงมกมาย มุ่งผลสำเร็จ คือความสุข เป็นอิสระ ที่สามารถมองเห็นได้ในทางปฏิบัติ ที่เป็นไปโดยสัมพันธ์กับองค์ประกอบอื่นๆ เช่น สภาพชีวิตของบรรพชิต หรือคฤหัสถ์ เป็นต้น ในการสั่งสอนพุทธธรรมของพระพุทธเจ้าทรงมุ่งผลในทางปฏิบัติ ให้ทุกคนจัดการกับชีวิตที่เป็นอยู่ในโลกนี้ ด้วยความรู้ในหลัก มัชฌิมนธรรม หรือการประพฤติตามมรรคาที่เรียกว่า มัชฌิมาปฏิปทา โดยเป็นสิ่งที่ทุกคนสามารถเข้าใจและนำมาใช้ให้เป็นประโยชน์ได้ตามสมควรแก่สภาพและระดับชีวิตนั้นๆ ซึ่งทุกคนนั้นมีโอกาสเท่าเทียมกันที่จะสร้างผลสำเร็จนั้นตามความสามารถของตน และความสามารถนั้นเป็นสิ่งที่ปรับเปลี่ยนเพิ่มพูนพัฒนาได้ และผลสำเร็จต้องทำด้วยตัวเองมีความรับผิดชอบขวนขวายพากเพียรใน

^๑ พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), **พุทธธรรม**, พิมพ์ครั้งที่ ๙, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓), หน้า ๑.

^๒ พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), **พุทธธรรม**, พิมพ์ครั้งที่ ๙, หน้า ๑./ ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๑๐๔/๑๓๕,

การช่วยตนเองและคนอื่นได้ ดังนั้นในการปฏิบัติจึงมีหลักอัปมาทธรรม และหลักกัลยาณมิตรที่เป็นหลักธรรมเน้นหนักในฐานะความรับผิดชอบต่อตนเองและการที่จะช่วยคนอื่นเป็นต้น^๓

๓.๑.๑ หลักพุทธธรรมที่เกี่ยวกับคุณธรรม

สำหรับคำหลักคำสอนในพระพุทธศาสนามีความสัมพันธ์กับเรื่องของคุณธรรมที่สำคัญยิ่งสำหรับสังคมมนุษย์ที่ได้รับการถ่ายทอดและปลูกฝังผ่านทางพระพุทธศาสนาอย่างยาวนาน โดยเน้นหลักธรรมที่เป็นสัจธรรมเป็นวิธีการสอนการเผยแผ่สืบทอดหลักธรรมสู่การปฏิบัติเน้นคุณธรรมในการใช้ปัญญาพิจารณาเหตุผลหลักธรรมที่เป็นหัวใจพุทธศาสนานามาสั่งสอนมี ๓ ประการคือ ไม่กระทำความชั่ว กระทำความดี และชำระจิตใจให้บริสุทธิ์สะอาด ในพุทธธรรมมีหลักที่เป็นคุณธรรมที่มนุษย์จะทำให้เกิดความสุขของการอยู่ร่วมกันในสังคม ด้วยการยึดถือในสิ่งที่ถูกต้องเป็นธรรมทำให้สมาชิกในสังคมต่างมีหลักคุณธรรม หลักธรรมที่พระพุทธศาสนาจึงเป็นคุณธรรมอันมีความสอดคล้องเชื่อมโยงกันทั้งหมดกล่าวคือเมื่อปฏิบัติตามข้อธรรมข้อใดข้อหนึ่งแล้วย่อมเกี่ยวข้องกับข้อธรรมข้ออื่น ๆ ตามมาเป็นข้อประพฤติปฏิบัติทางกายและใจเริ่มตั้งแต่ข้อปฏิบัติพื้นฐานทางกายไปสู่ขั้นสูงที่เป็นข้อปฏิบัติทางความคิดเพื่อความหลุดพ้นทางจิตใจทำให้นักวิชาการและผู้ทรงคุณวุฒิทางด้านพระพุทธศาสนาให้ความหมายของคุณธรรมตามลำดับดังนี้

พจนานุกรมไทยฉบับราชบัณฑิตยสถาน^๔ ได้ให้ความหมายคุณธรรมไว้ว่า คุณธรรม หมายถึง สภาพคุณงามความดี เป็นสภาพคุณงามความดีทางความ ประพฤติและจิตใจ ซึ่งสามารถแยกออกเป็น ๒ ความหมาย คือ^๕ ๑) ความประพฤติดีงามเพื่อประโยชน์แก่ตนและสังคมซึ่งมีพื้นฐานมาจากหลักศีลธรรมทางศาสนา ค่านิยมทางวัฒนธรรม ประเพณี หลักกฎหมาย จรรยาบรรณวิชาชีพ และ ๒) การรู้จักไตร่ตรองว่าอะไรควรทำ และอะไรไม่ควรทำ

วคิน อินทสระ ได้กล่าวถึงคุณธรรมไว้ว่าหมายถึง อุบิสัยอันดีงามซึ่งสั่งสมอยู่ในดวงจิต อุบิสัยนี้ได้มาจากความพยายามและความประพฤติที่ติดต่อกันมาเป็นเวลานาน^๖

ประภาศรี สีหอำไพ ได้ให้ความหมายของคำว่าคุณธรรมไว้ว่า คุณธรรม หมายถึง หลักธรรมจริยาที่สร้างความรู้สึกลึกซึ้งชอบชั่วดีทางศีลธรรมมีคุณงามความดีภายในจิตใจจนเต็มเปี่ยมไปด้วยความสุขความยินดีการกระทำที่ดีเยี่ยมได้รับผลของความดีคือความชื่นชมยกย่องในขณะที่การกระทำชั่วเยียมได้รับผลของความชั่วคือความเจ็บปวดหรือความทุกข์ต่างๆ^๗

ลิขิต อีระเวคิน ได้ให้ความหมายของคำว่าคุณธรรมไว้ว่า คุณธรรม หมายถึง จิตวิญญาณของปัจเจกบุคคลศาสนาและอุดมการณ์เป็นดวงวิญญาณของปัจเจกบุคคลและสังคมด้วย

^๓ ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๕๗๒/๔๘๗.

^๔ ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๕๒, (กรุงเทพมหานคร : นานมีบุ๊คพับลิเคชันส์, ๒๕๕๖), หน้า ๒๕๓.

^๕ กระมล ทองธรรมชาติ, คุณธรรมและจริยธรรมของพลเมืองไทย, (กรุงเทพมหานคร: วารสารครูศาสตร์, ๒๕๓๙), หน้า ๑๒.

^๖ วคิน อินทสระ, พุทธจริยศาสตร์, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์เมตตา, ๒๕๕๙), หน้า ๑๙๙.

^๗ ประภาศรี สีหอำไพ, พื้นฐานการศึกษาทางศาสนาและจริยธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๕๐) หน้า ๗.

ปัจเจกบุคคลต้องมีวิญญูณสังคมต้องมีจิตวิญญูณคุณธรรมของปัจเจกบุคคลอยู่ในการกล่อมเกลารับรู้โดยพ่อและแม่สถาบันการศึกษาศาสนาพรการเมืองและองค์กรของรัฐ^๘

ทศนา แชมมณี ได้ให้ความหมายของคำว่าคุณธรรมไว้ว่า คุณธรรม หมายถึง คุณลักษณะหรือสภาวะภายในจิตใจของมนุษย์ที่เป็นไปในทางที่ถูกต้องดีงามซึ่งเป็นภาวะนามธรรมอยู่ในจิตใจ^๙

จากความหมายของคุณธรรมข้างต้นพอสรุปได้ว่า คุณธรรมคือ หลักของความดี ความงาม ความถูกต้อง ซึ่งจะแสดงออกมาโดยการกระทำทั้งทางกาย วาจาและจิตใจของแต่ละบุคคล ซึ่งเป็นหลักประจำใจในการประพฤติปฏิบัติจนเกิดเป็นนิสัยเป็นสิ่งที่มิประโยชน์ต่อตนเองผู้อื่นและสังคมให้เกิดความรักสามัคคี ความอบอุ่นมั่นคงในชีวิตนั่นเองจะเห็นว่าหลักคุณธรรมดังกล่าวเป็นสิ่งที่มิคุณค่ามิประโยชน์เป็นลักษณะของความรู้สึกรู้สึกนึกคิดทางจิตใจ เป็นสภาพคุณงามความดีที่สั่งสมอยู่ในจิตใจของมนุษย์เป็นเวลายาวนาน เป็นตัวกระตุ้นให้มีการประพฤติปฏิบัติอยู่ในกรอบที่ดีงาม คุณธรรมเป็นสิ่งที่ดีงามทางจิตใจ เป็นคุณค่าของชีวิตในการกระทำสิ่งที่เป็นประโยชน์ช่วยเหลือเกื้อกูลแก่เพื่อนมนุษย์ให้เกิดความรักสามัคคีและความอบอุ่นมั่นคงในชีวิตตลอดจนเป็นบ่อเกิดของจริยธรรม

๓.๑.๒ หลักพุทธธรรมที่เกี่ยวกับจริยธรรม

สำหรับหลักพุทธธรรมที่เกี่ยวกับเรื่องของจริยธรรมนั้นโดยความหมายมีนัยยะที่ใกล้เคียงกับคำว่าจริยศาสตร์ โดยประกอบด้วยความหมายที่ใกล้เคียงกันในอีกหลายๆ คำ เช่น กฎศีลธรรม คุณธรรม จริยธรรม จริยศาสตร์ ซึ่งบางครั้งก็มีการนำมาใช้แทนกัน โดยให้ความหมายทั้งที่เหมือนกันและแตกต่างกัน ดังนั้นการทำความเข้าใจความหมายและขอบข่ายของจริยธรรมกับศัพท์เกี่ยวข้องในหลายมุมมอง จะทำให้ทราบถึงทรรศนะแนวคิดจริยธรรมในด้านที่แตกต่างกันออกไปทำให้นักวิชาการและผู้ทรงคุณวุฒิทางด้านพระพุทธศาสนาให้ความหมายของคุณธรรมตามลำดับดังนี้

พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๒ ได้ให้ความหมายของคำว่า “จริยธรรม” หมายถึง ธรรมที่เป็นข้อประพฤติปฏิบัติ^{๑๐}

พุทธทาสภิกขุ ได้อรรถาธิบายความหมายของจริยธรรมไว้ว่า **จริยธรรม** คือ เป็นสิ่งที่พึงประพฤติจะต้องประพฤติในส่วนศีลธรรมนั้นหมายถึงสิ่งที่กำลังประพฤติอยู่หรือประพฤติแล้ว จริยธรรมหรือ Ethics อยู่ในรูปของปรัชญาคือสิ่งที่ต้องคิดต่องานส่วนเรื่องศีลธรรม Morality นี้ต้องทำอยู่จริงๆ เพราะเป็นปัญหาเฉพาะหน้า^{๑๑}

ทศนา แชมมณี ได้ให้ความหมายของจริยธรรมไว้ว่า **จริยธรรม** หมายถึง ความประพฤติหรือการกระทำทางกาย ทางวาจา และทางใจที่ดีงามเป็นที่ยอมรับของสังคมรวมทั้งหลักเกณฑ์มาตรฐานของความประพฤติที่เป็นแนวทางในการปฏิบัติต่อผู้อื่นต่อสังคมเพื่อให้เกิดความสันติสุขในสังคม^{๑๒}

^๘ ลิขิต ธีรเวคิน, *คนไทยในอุดมคติ*, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์แม็ค, ๒๕๔๘), หน้า ๑๗.

^๙ ทศนา แชมมณี, ๑๔ *วิธีการสอนสำหรับครูมืออาชีพ*, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพมหานคร : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย), หน้า ๔๐.

^{๑๐} ราชบัณฑิตยสถาน, *พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๒*, หน้า ๒๕๑.

^{๑๑} พุทธทาสภิกขุ, *พุทธทาส และแนวจริยธรรมร่วมสมัย ชุดที่ ๓ จุดหมายปลายทาง และตัวแท้ของจริยธรรม*, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ดวงตะวัน, ๒๕๕๓), หน้า ๙๕.

^{๑๒} ทศนา แชมมณี, *ศาสตร์การสอน องค์ความรู้เพื่อการจัดกระบวนการเรียนรู้ที่มีประสิทธิภาพ*, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๗), หน้า ๔๗.

กระมล ทองธรรมชาติ ได้ให้ความหมายของจริยธรรมไว้ว่า จริยธรรม มาจากคำว่า “จริย + ธรรม” โดยคำว่า จริย หมายถึง ความประพฤติ กิริยาที่ควรประพฤติ ส่วนคำว่า ธรรม คือ คุณความดี คำสั่งสอนในศาสนา หลักประพฤติปฏิบัติในศาสนา ความจริง ความยุติธรรม ความถูกต้อง กฎเกณฑ์ และกฎหมายสิ่งของทั้งหลาย

จากความหมายของจริยธรรมข้างต้นพอสรุปความได้ว่า จริยธรรมคือพฤติกรรมที่แสดงออกให้เห็นถึงการปฏิบัติดี ปฏิบัติถูกต้อง อันเป็นผลมาจากความคิดที่สังคม หรือบุคคลมีความเห็นว่าเป็นการปฏิบัติที่ดี เป็นกรอบกำหนดไว้เพื่อให้สังคมเกิดความเป็นระเบียบเรียบร้อย มีความร่มเย็นเป็นสุข มีความรักความสามัคคีและมีความปลอดภัยในการดำเนินชีวิต จะเห็นว่าหลักจริยธรรมนั้นเป็นหลักคำสอนที่ว่าด้วยเรื่องข้อประพฤติปฏิบัติ ศีลธรรม กฎศีลธรรม โดยนอกจากนี้ยังมีโครงสร้างและกรอบของแนวคิด ซึ่งประกอบด้วยคุณธรรมหลายประการ ส่วนมากมาจากคำสอนทางศาสนา เช่น หลักความรับผิดชอบ (Accountability) หลักความซื่อสัตย์ (Honesty) หลักความมีเหตุผล (Rationality) หลักความกตัญญูกตเวที (Gratitude) หลักความมีระเบียบวินัย (Disciplined) ความเสียสละ (Sacrifice) การประหยัด (Thrifty) ความอดุสาหะ (Diligence) ความสามัคคี (Harmony) ความเมตตา และกรุณา (Loving Kindness and Compassion) และหลักความยุติธรรม (Justice)^{๑๓} ในความเป็นจริงแล้วมักจะใช้ควบคู่กันเสมอจึงทำให้เป็นคำว่า “คุณธรรมและจริยธรรม” โดยมีความหมายว่า เป็นการประพฤติปฏิบัติที่เป็นสิ่งที่ตั้งตามถูกต้องตามมาตรฐานและเป็นที่ยอมรับของสังคม

๓.๑.๓ หลักพุทธธรรมที่เกี่ยวกับสัจธรรม

สำหรับพุทธธรรมเรื่องสัจธรรมตามหลักพระพุทธศาสนา มองว่าสิ่งทั้งหลายเกิดจากส่วนประกอบต่างๆ มาประชุมกันเข้าหรือมีอยู่ในรูปของการรวมตัวเข้าด้วยกันของส่วนประกอบต่างๆ นั้นซึ่งส่วนประกอบนั้นล้วนเกิดดับต่อกันไปเรื่อย ไม่เที่ยง ไม่คงที่ ส่วนประกอบทั้งหลายมีความสัมพันธ์เนื่องอาศัยซึ่งกันและกัน เป็นเหตุปัจจัยสืบต่อแก่กัน ความเป็นไปต่างๆ ทั้งหมดนี้เป็นไปตามธรรมชาติอาศัยความสัมพันธ์และความเป็นปัจจัยเนื่องอาศัยกันของสิ่งทั้งหลายซึ่งเป็นความจริงที่เกิดขึ้นหรือปรากฏกับสิ่งที่ป็นรูปธรรมและนามธรรม สำหรับหลักพุทธธรรมที่เกี่ยวกับสัจธรรมนั้นถือธรรมที่เป็นความจริงเป็นสิ่งอันสูงสุด ซึ่งหลักสัจธรรมนั้นแบ่งออกได้เป็น ๒ ระดับ คือ^{๑๔}

๑. สมมุติสัจจะ หมายถึง ความจริงในระดับสมมติ เป็นความจริงที่ไม่ได้เป็นจริงตลอดแต่เป็นความจริงในแง่ของการสมมติที่มนุษย์ต่างได้สมมติหรือบัญญัติขึ้นในโลกนี้ทั้งหมดทำให้มีการเรียกชื่อตลอดจนให้ความหมายต่างๆ รอบตัวเรา

๒. ปรมัตถสัจจะ คือ ความจริงจริงในระดับปรมัตถ เป็นความจริงที่เป็นความจริงแท้อยู่นอกเหนือการสมมติซึ่งเป็นสัจธรรมที่เป็นโลกุตรสัจจะคือธรรมเป็นความจริงที่ไม่ได้ขึ้นตรงก่อกาลและเวลาซึ่งเป็นเรื่องของนิพพาน^{๑๕}

จากหลักของสัจจะข้างต้นจะเห็นว่า พุทธธรรมเรื่องสัจธรรมตามหลักพระพุทธศาสนา สอนให้มนุษย์ได้พิจารณาสิ่งทั้งหลายเกิดจากส่วนประกอบต่าง ๆ มาประชุมกันเข้าหรือมีอยู่ในรูปของการ

^{๑๓} กระมล ทองธรรมชาติ, *คุณธรรมและจริยธรรมของพลเมืองไทย*, (กรุงเทพมหานคร : วารสารครูศาสตร์, ๒๕๓๙) หน้าที่ ๘๐.

^{๑๔} รายละเอียดใน, พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต), *พุทธธรรม*, พิมพ์ครั้งที่ ๙, หน้าที่ ๕๕.

^{๑๕} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต), *พุทธธรรม*, พิมพ์ครั้งที่ ๙, หน้าที่ ๘๐.

รวมตัวเข้าด้วยกันของส่วนประกอบต่าง ๆ นั้นซึ่งส่วนประกอบนั้นล้วนเกิดดับต่อกันไปเรื่อย ไม่เที่ยง ไม่คงที่ซึ่งเป็นหลักคำสอนที่สอนให้มนุษย์ได้เข้าใจความจริงของชีวิตและสรรพสิ่ง ตลอดจนทำให้มนุษย์รู้จักควบคุมชีวิตให้ประพฤตินสิ่งที่ควรประพฤติ ละเว้นในสิ่งที่ควรเว้น และไม่ให้มุ่งหมายอยู่แต่ความรู้เพียงอย่างเดียวแต่ให้มุ่งมั่นสร้างความเจริญก้าวหน้าแก่ชีวิตต่อไป

จะเห็นว่าหลักพุทธธรรมโดยทั่วไปนั้นหมายถึงหลักคำสอนของสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าที่พระองค์ได้ทรงสอนในเรื่องของหลักการประพฤติปฏิบัติที่ติงามโดยมี ๒ เรื่องสำคัญที่แสดงในหลักของพุทธธรรม คือ ๑) แสดงหลักความจริงสายกลาง ที่เรียกว่า มัชฌิมนิคาเยก หรือเรียกเต็มว่า มัชฌิมนิคาเยกเทศนาว่าด้วยความจริงตามแนวของเหตุผลบริสุทธิ์ตามกระบวนการของธรรมชาติ ๒) แสดงข้อปฏิบัติสายกลางที่เรียกว่ามัชฌิมาปฏิปทาอันเป็นหลักการครองชีวิตของผู้ฝึกอบรมตนผู้รู้เท่าทันชีวิต ไม่หลงมัวเมาในผลสำเร็จเป้าหมายสูงสุดในพระพุทธานุศาสนาคือพระนิพพาน

๓.๒ หลักพุทธธรรมที่ปรากฏในวรรณกรรมอีสาน เรื่องจันทะหมุด

ในวรรณกรรมอีสานเรื่องจันทะหมุดนอกจากจะมีจุดมุ่งหมายในการแต่งเพื่อผลิตเพเลินและความบันเทิงแล้วยังเป็นวรรณกรรมที่มีหลักพุทธธรรมในพระพุทธานุศาสนาทรงอยู่ในเนื้อหาของวรรณกรรมโดยมีวัตถุประสงค์สำคัญคือสะท้อนหลักพุทธธรรมที่มีสภาพเอื้อต่อการดำเนินชีวิตให้ต้องและมีความดีงามนำมาซึ่งความสุขสงบทั้งต่อตนเองและสังคม จากการศึกษาพบว่าในวรรณกรรมเรื่องจันทะหมุดนี้มีหลักพุทธธรรมอยู่จำนวนหลายชุดซึ่งในแต่ละชุดคำสอนต่างมีหลักคำสอนที่แตกต่างไปตามบริบทของเนื้อหาโดยมีรายละเอียดตามลำดับดังนี้

๓.๒.๑ หลักพุทธธรรมว่าโทษของตัณหา

ตามหลักของความเป็นจริงแล้วโดยธรรมชาติส่วนหนึ่งของความเป็นมนุษย์ทุกคนล้วนมีสิ่งซึ่งเรียกว่า ตัณหา คือ ความทะยานอยาก รำนรนาสิ่งอันนวยสุขเวทนาหลักหนึ่งซึ่งก่อทุกข์เวทนาโดยอาการอยากได้ อยากเป็นอยากคงอยู่อย่างนั้น ๆ ยังย็นเป็นอาการที่มักจะเกิดขึ้นกับมนุษย์ให้เกิดความกระหาย ความทะยาน ความอยาก ความเสนาหา ความร่นร่น และทำให้ไม่มีความรู้จักพอ ซึ่งตัวตัณหานี้ถือเป็นหลักหนึ่งในหลักปฏิจสุมุบาท โดยตัวตัณหานี้ก่อให้เกิดเวทนาเกิดการรับรู้อารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่งซึ่งก่อให้เกิดความชอบใจไม่น่าชอบใจหรือเฉย ๆ ต่อสิ่งต่าง ๆ ที่ผ่านเข้ามาทางอายตนะ เช่น การเห็นรูป การได้ยินเสียง^{๑๖} เป็นต้น พุทธธรรมเรื่องของตัณหาจึงเป็นเรื่องของการเสพเสวยอารมณ์ โดยในการเสพเสวยอารมณ์นั้นหากมีความรู้สึกอย่างหนึ่งที่สั่งสมขึ้นด้วยความหลงผิดทำให้เกิดความยินดี เกิดความยึดมั่นพอใจในอารมณ์นั้น ๆ ก่อเกิดความมีตัวตนหรืออัตตาเกิดขึ้น และต้องการอารมณ์นั้นๆอยู่ตลอดเวลาเพราะทำให้เกิดความพอใจยินดีเกิดขึ้น แต่เมื่อใดที่อารมณ์เปลี่ยนไปไม่เหมือนเดิมดังที่เคยเสพเสวยก็จะรู้สึกถึงความไม่พึงพอใจหงุดหงิดเป็นทุกข์เกิดขึ้นทันที ดังนั้นในการเสพเสวยอารมณ์ต่างๆ ในทางหลักพุทธธรรมจะต้องพิจารณาในอารมณ์นั้น ๆ ด้วยปัญญาอย่างแท้จริงและเข้าใจถึงอารมณ์นั้น ๆ ว่าทุกสรรพสิ่งย่อมมีการเปลี่ยนแปลงหรือไม่มีความมั่นคงถาวรตกอยู่ในกฎแห่งไตรลักษณ์หาความเที่ยงแท้มั่นคงไม่ได้ หากเข้าเข้าใจอย่างนั้นแล้ว ก็จะไม่เกิด

^{๑๖} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๙, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓), หน้า ๒๕๒.

การยึดถือหรือยึดมั่นต่อสิ่งต่างๆ หรือยินดีต่อต้นหานั้นต้นหาตามหลักพระพุทธศาสนามี ๓ ประการ คือ^{๑๗}

๑. กามตัณหา คือ ความใคร่และความพอใจในเรื่องของรูป เสียง กลิ่น รส และสัมผัสที่น่าใคร่ น่าพอใจ เป็นความทะยานอยากในรูปสัมผัสอันเกิดจากความกำหนัด ความหลงใหล ความติดใจในสิ่งที่ตนเคยสัมผัสจากทวารทั้ง ๕ อันเป็นอิฏฐารมณ์ซึ่งเป็นสิ่งน่าใคร่ และน่าปรารถนาซึ่งทำให้เกิดความหลงมัวเมาในความใคร่และหลงในสัมผัสจนทำให้มีความทะยานอยากที่จะสัมผัสและรับรู้อีกต่อไป

๒. ภวตัณหา ได้แก่ ความทะยานอยากให้ตนเองมีและให้ตนเองเป็นตามใจปรารถนาเป็นการปรุงแต่งให้เกิดในจิตใจ เช่น อยากเป็นตำรวจ อยากเกิดเป็นเศรษฐี เป็นต้น เป็นความทะยานอยากให้ตนเองมีและอยากให้ตนเองเป็นตามความทะยานอยากของตนเอง

๓. วิภวตัณหา คือ ความทะยานอยากที่ไม่อยากมีและไม่อยากจะเป็นในสิ่งที่ตนเบื่อหรือไม่ต้องการจะมีและไม่ต้องการจะเป็นอีกต่อไป ที่จะข้ามพ้นไปจากรูปธรรมที่ตนได้ปรุงแต่งให้เกิดในจิตใจ เป็นความอยากไม่เป็นในสิ่งใด ๆ ทั้งในชีวิตปัจจุบัน และชีวิตในภพภูมิก่อนหน้า

จากหลักการข้างต้นของตัณหาจะเห็นว่า ตัณหา คือ ความทะยานอยากอันเป็นสาเหตุแห่งความทุกข์โดยมีหน้าที่ทำให้เกิดเพิลิตเพิลินในอารมณ์ มีความไม่รู้จักอิมเป็นผล มีเวทนาเป็นเหตุให้เกิด เพราะมีเวทนาจึงมีตัณหา เช่น เห็นรูปสวย ๆ เกิดความชอบใจเรียกว่า สุขเวทนา ๆ นี่เป็นลักษณะการเกิดของกามตัณหา ผู้มีสุขยังต้องการสุขมากยิ่งขึ้น ทุกขเวทนามากก็ทำให้เกิดความเบื่อหน่ายไม่ยอมมีความสุข ต้องการหนีไปให้พ้นและไม่อยากเป็นเช่นนั้นเป็นลักษณะของวิภวตัณหา หากตกเป็นทาสของตัณหาแล้วย่อมทำให้ขาดสติและสัมปชัญญะทำให้เกิดความหลงและมัวเมากับรูปที่ตนสัมผัสหรือรูปที่จิตตนสร้างขึ้นมา ไม่มีสติ ไม่มีปัญญา และย่อมนำไปสู่ความเสื่อม ทั้งทรัพย์ และเกียรติ ตัณหาจึงให้เกิดการประพฤติ ที่ผิดทั้งทางกาย วาจา และทางใจ เกิดขึ้น เพราะนั้นหากไม่ต้องการให้ตัณหาเกิดก็ให้พึงใช้ปัญญา

ในเนื้อหาของวรรณกรรมอีสานเรื่องจันทะหมุดนั้น ผู้ประพันธ์เล็งเห็นเรื่องของตัณหาและโทษของตัณหาว่าสิ่งเหล่านี้เกิดขึ้นได้กับมนุษย์ทุกคนไม่ว่าจะเป็นผู้ใดทั้งเจ้าขุนมูลนายข้าไพร่บริวารทุกคนล้วนต่างมีเรื่องของตัณหาเข้ามาเกี่ยวข้องในชีวิตทั้งนั้นผิดก็แค่จะเป็นตัณหาเรื่องใดเท่านั้นเอง ซึ่งในส่วนเนื้อหาในวรรณกรรมอีสาน เรื่อง จันทะหมุดนั้น ผู้ประพันธ์นั้นได้ชี้เน้นไปในเรื่องโทษของกามตัณหาเป็นส่วนใหญ่ ดังเช่นที่ปรากฏในเนื้อหาของวรรณกรรมว่า

สาวก	ไปเห็นท้าว	ชิงกันยาดปาก	ดอมนั้น
บางพ่อง	ชั้นเป็นลูกสะใภ้หล้า	ดอมเจ้าช่างทอง	
บางพ่อง	ชั้นเป็นเมียน้อย	ท้าวเทศจันทะหมุด	
บางพ่อง	ชั้นอาสา	ส่วยดินบาท้าว	
สาวก	ชิงกันเข้า	ตีกันฮ้องสนั่น	ก็มี
บางพ่อง	หลงเขียนเนื้อ	ทั้งข้าชุดทรง	
แต่นั้น	สาวชาวบ้าน	เขามาหลิ่งล้ำ	บ้านนั้น

^{๑๗} อด.ฉก.ก.(ไทย) ๒๒/๓๗๗/๔๙๔.

เขาก็	แจะปากดิน	นำท้าวซุคน	
ฝูงหมู่	เป็นหม้ายฮ้าง	ผัวปละฮามเหล่า	ก็ดี
เขาก็	เห็นบาคราญ	หลุดใจดอมท้าว ^{๑๘}	

จากเนื้อหาในวรรณกรรมข้างต้น แสดงให้เห็นถึงความทะยานอยากในเรื่องของกามคุณของหญิงสาวชาวเมืองลังกาที่ได้เห็นโฉมหน้าของ ท้าวจันทะหมุดที่ได้ถูกช่างทองหล่อตัวขึ้นมาใหม่ทำให้เกิดความใคร่หลงใหลในตัวของท่านจันทะหมุด แล้วเกิดการแย่งชิงตบตีกันจนเกิดรอยฟกช้ำตามเนื้อตัวเกิดขึ้น นอกจากนี้ในความเป็นกษัตริย์ก็มีต้นเหตุเหมือนผู้เป็นมนุษย์ปุถุชนทั่วไปดังมีกล่าวไว้ในวรรณกรรมตอนหนึ่งที่น่าสนใจว่า

เมื่อนั้น	พระยาหลวงเจ้า	คณิงใจจงมาก	
พระก็	มีอาชญาให้	บาท้าวซุอัน	
บัดนี้ พ่อก็	เคืองใจแท้	สามพระยาบย่อ	
เขาก็	เต้าหมู่ซ้าง	พลล่านล่องมา	พ่อแล้ว
เขาก็	ผิดหมายให้	ชิงยาดเอานาง	วาดาย
เขาก็	นำพลกาย	เข้าแดนเฮาแท้	
บัดนี้ บ่กลัว	สมภารท้าว	บุญมีฮบย่อ	จึงเทิน
พ่อก็	ให้แก่เจ้า	บุญกว้างที่เซ็ง	พ่อแล้ว
กันว่า ลูกหาก	ม้างท่อนท้าว	เทหมู่สมคาม	เมื่อใด
พอบ	ขึ้นคำมัก	ซิค่อยแบ่งสองเจ้า ^{๑๙}	
.....			
	สามพระยาแข่ง	เหลื่อมเต็งเอาได้	
เมื่อนั้น	เคิกหัวหน้า	พระยาเมืองแตกตื่น	
	สามราชท้าว	เลยได้ถืองเมือง	
เมื่อนั้น	พระยาจักเจ้า	ตกใจย่านลั่น	
ก็เพื่อ	สามราชท้าว	เต็งเข้าบ่หน	เจ้าเฮย
เขาก็	หวังใครได้	นางเกษไกสร	
เขาก็	ถอยแสงชน	บ่หนเต็งเข้า	
เมื่อนั้น เขาก็	ชิงให้ได้	นางเกษไกสร	
สั่งว่า	มางานความ	บ่อย่ายอมให้	
เมื่อนั้น	พระยาหลวงเจ้า	คณิงใจจงมาก	
พระฮีบ	ใช้ลวงม้า	เถิงท้าวอย่านาน	ว่าเยอ

^{๑๘} จันทะหมุด ฉบับวัดชมพู บ้านหนองหินใหญ่ ตำบลหนองหิน อำเภอเมืองสรวง จังหวัดร้อยเอ็ด, ไบลานที่ ๓๑ หน้า ๑.

^{๑๙} จันทะหมุด ฉบับวัดชมพู, ไบลานที่ ๔๖ หน้า ๒.

สู้ฮีบ	เชิญแจ่มเจ้า	ท้าวเทศจันทะหมุด
ให้เฮว	ทันทีอย่า	ให้กลายวันนี้
ค้นว่า	อาสาได้	ม้าเปื่องเฮวฮีบ ^{๒๐}

จากเนื้อความในวรรณกรรมแสดงให้เห็นว่า การตกเป็นทาสของต้นหาทำให้ขาดสติและสัมปชัญญะปราศจากความละอายและความเกรงกลัวต่อบาปทำให้เกิดโทษต่อตนเองและสังคมตามมาทั้งหมดล้วนเกิดจากการตกเป็นทาสของต้นหาทำให้เกิดความทะยานอยากในกามคุณ ในประเด็นนี้สังเกตได้จากกรณีของพระกษัตริย์จากสามพระนครที่เกิดความหลงใหลและมีความเสน่หาในตัวนางเกษไกรสรที่เพียบพร้อมด้วยคุณสมบัติของรูปโฉมอันงดงาม ทำให้พระกษัตริย์จากสามพระนครเกิดความหลงใหลในความงามของนางเกษไกรสรถึงขนาดได้ยกทัพมาโดยมีกำลังพลเป็นล้าน ทั้งช้างม้า อาวุธยุทโธปกรณ์ และเครื่องมือในการทำสงครามอีกมากมาย หวังเพื่อที่จะชิงเอาตัวนางเกษไกรสรไปเป็นเมีย เท่านั้นเองแต่ยอมเสียสละทั้งชีวิตของไพร่พลทรัพย์สินเงินทองต่าง ๆ อีกมากมาย

จากที่กล่าวมาข้างต้นทำให้เห็นว่า หลักพุทธธรรมเรื่องของต้นหาตามหลักพระพุทธศาสนา คือความกระสันอยากหรือความทะยานอยากเป็นเรื่องของกิเลสคือสิ่งที่ทำให้เศร้าหมอง ความชั่วที่แฝงอยู่ในความรู้สึกนึกคิด ทำให้จิตใจขุ่นมัวไม่บริสุทธิ์^{๒๑} ของมนุษย์โดยปราศจากสติและสัมปชัญญะส่งผลทำให้มนุษย์นั้นไม่มีความละอายและเกรงกลัวต่อการกระทำความชั่วจนทำให้เกิดโทษมากกว่าประโยชน์ซึ่งสะท้อนให้เห็นว่ามนุษย์ตราบได้ยังเป็นปุถุชนที่ต้องมีติดตัวมาแต่กำเนิดไม่มากนักน้อยตามอารมณ์ความรู้สึกของแต่ละตัวบุคคล แต่ที่สำคัญคือเรื่องของผลที่จะตามมาจากต้นหาต่างหากเป็นเรื่องที่น่ากลัว เพื่อความสนองความอยากบางครั้งสามารถทำให้คนเราทำได้ทุกสิ่ง ไม่ว่าจะเป็นเรื่องดีหรือเรื่องร้ายดังเนื้อหาจากวรรณกรรมที่ผู้ประพันธ์ได้สอดแทรกถึงโทษของต้นหาไว้ในหลายๆ ตอนของวรรณกรรมอีกด้วย

๓.๒.๒ หลักพุทธธรรมว่าด้วยความพลัดพราก

หลักพุทธธรรมในเรื่องของความพลัดพรากตามหลักพระพุทธศาสนาจัดอยู่ในชุดเรื่องโลกธรรมซึ่งเป็นเรื่องธรรมดาของชีวิตของมนุษย์ที่จะต้องได้ประสบซึ่งเป็นเรื่องของโลกซึ่งมีอยู่ประจำกับชีวิตสังคมและโลกของมนุษย์ เป็นความจริงที่ทุกคนต้องประสบด้วยกันทั้งนั้นอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ ไม่ว่าจะเป็นมนุษย์จะชอบหรือไม่ชอบก็ตามอยู่ที่ว่าใครจะประสบมากหรือประสบน้อยช้าหรือเร็วกว่ากัน แม้ในความจริงแม้มนุษย์ที่ทุกคนต่างรู้ดีและยอมรับว่าความพลัดพรากเป็นเรื่องธรรมดาก็ตาม แต่พอได้ประสบด้วยตนเองแล้วก็ยากที่จะทำใจได้อย่างที่เข้าใจ และความพลัดพรากเป็นปัจจัยสำคัญที่นำมาซึ่งทุกข์ด้วย ที่เป็นเช่นนี้เพราะความพลัดพรากเป็นสิ่งที่ไม่เป็นตามความปรารถนาของมนุษย์และมนุษย์นั้นตกอยู่ในกฎธรรมชาติหรือสังขธรรมที่เรียกว่าไตรลักษณ์ ๓ ประการ คือ^{๒๒}

๑. อนิจจตา หมายถึง ความไม่เที่ยง ความไม่คงที่ ความไม่ยั่งยืน ภาวะที่เกิดขึ้นแล้วเสื่อมและสลายไปเป็นความแปรปรวนที่ปรากฏและมีอยู่ในสรรพสิ่งเป็นลักษณะแห่งความไม่เที่ยงของสิ่งทั้งหลาย ทั้งที่เป็นรูปธรรมและนามธรรม

^{๒๐} ใบลานที่ ๔๘ หน้า ๑.

^{๒๑} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), *พจนานุกรมพุทธศาสน์ฉบับประมวลศัพท์*, พิมพ์ครั้งที่ ๖, (กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๓), หน้า ๑๘.

^{๒๒} พ.ร.บ. (ไทย) ๒๕/๓๐/๕๑.

๒. ทุกขตา ได้แก่ ภาวะที่ถูกบีบคั้นด้วยการเกิดขึ้นและสลายตัว ภาวะที่กีดกันฝันและขัดแย้งอยู่ในตัวเพราะปัจจัยที่ปรุงแต่งให้มีสภาพเป็นอย่างนั้นเปลี่ยนแปลงไปจะทำให้คงที่อยู่ในสภาพนั้นไม่ได้ ภาวะที่ไม่สมบูรณ์มีความบกพร่องอยู่ในตัว ไม่ให้ความสมอยากแท้จริงหรือความพึงพอใจเต็มที่แก่ผู้อยากด้วยตัณหาและก่อให้เกิดทุกข์แก่ผู้เข้าไปอยากเข้าไป

๓. อนัตตตา คือ ความไม่ใช่ตัวตนโดยสรรพสิ่งไม่มีความเป็นตัวตนปราศจากความหมายแห่งความเป็นตัวเป็นตนไม่มีลักษณะอันใดที่จะทำให้เราถือได้ว่าเป็นของเรา ถ้าเราเห็นอย่างแจ่มแจ้งชัดเจนถูกต้องแล้ว ความรู้สึกที่ว่าไม่มีตัวไม่มีตนจะเกิดขึ้นมาเองในสิ่งทั้งปวง แต่ที่เราหลงเห็นว่าเป็นตัวเป็นตนนั้นเพราะความไม่รู้อย่างถูกต้อง^{๒๓}

จากที่หลักการของไตรลักษณ์ข้างต้นจะเห็นว่า ความพลัดพรากเป็นเรื่องยากที่จะไม่มีใครไม่ประสบกับการพลัดพราก ด้วยเหตุนี้ในทางพระพุทธศาสนาจึงพยายามอย่างยิ่งที่จะชี้ให้มนุษย์ได้เห็นและเกิดความเข้าใจตรงตามความเป็นจริงที่ปรากฏในสามัญลักษณ์นี้ สิ่งสำคัญคือมนุษย์ต้องยอมรับความจริงในกฎเกณฑ์นี้เพื่อถอนความยึดมั่นถือมั่นลดการยึดติดในความเป็นเจ้าของในสิ่งต่างๆ ที่เราเคยเชื่อมั่นว่าเป็นของของเรา

ในเนื้อหาของวรรณกรรมอีสานเรื่องจันทะหมุด ผู้ประพันธ์ได้สอดแทรกในหลักพุทธธรรมที่ว่าด้วยเรื่องความพลัดพราก แทรกอยู่ในวรรณกรรมอีสานเรื่อง จันทะหมุดนี้ ดังที่ปรากฏในเนื้อหาของวรรณกรรมว่า

บัดนี้ ขอแก่	พระพ่อเจ้า	จอมไต่อยู่ดี	แต่เนอ
ข้าจัก	พลัดพรากบ้าน	ไกลล้าต่างเมือง	พ่อเฮย
ขออย่า	มีโพล้ง	เบียดเบียนนำข้อย	
เมื่อนั้น พ่อก็	บ่าว ๆ น้ำ	ตาไหลหลังตก	
	มือพายเช็ด	ฟาดเสียดายดู	
ก็เพื่อ	นางหอมน้อย	ไปไกลประเทศต่าง	
พระก็	คิดบ่แล้ว	นำแก้วยอดหอม	
แต่นั้น พ่อก็	แข็งใจเยื่อน	คำตีเว้าสั่ง	
เจ้าจง	ไปให้ได้	ภูท้าวฮีบมา	พ่อทอน
พอเมื่อ	พระสั่งแล้ว	นางเลิกราลง	
	เถิงโฮงทอง	แต่งตนดาห้าง ^{๒๔}	

จากเนื้อหาได้แสดงให้เห็นถึงความพลัดพรากของบิดาพร้อมทั้งบ่าวไพร่ของนางเกษไกรสร ที่จะต้องเดินทางไปเมืองยมราชกับท้าวจันทะหมุดซึ่งทุกคนต่างรู้สึกเสียใจเป็นอย่างมากต่อการจากลาในครั้งนั้นดังปรากฏเนื้อหาในวรรณกรรมว่า

ข้อยจัก	ลาจากเจ้า	เมื่อน้ำค้างเดิน	เจ้าเฮย
---------	-----------	------------------	---------

^{๒๓} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), **พุทธธรรม**, พิมพ์ครั้งที่ ๙, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓), หน้า ๓๒.

^{๒๔} ใบลานที่ ๖๑ หน้า ๑.

ต่อมา	ท้าวสั่งแล้ว	โจนนางขึ้นอยู่	
	สีแจ่มเจ้า	ทะยานขึ้นเมื่อลุน	
แต่นั้น ยังมา	ผืนแผ่นผ้า	สไบนางชะเด็นหลุด	
กับทั้ง	แหวนลูกแก้ว	นางน้อยทอดสะไบ	
นางก็	เหวพลันฟ้า	คว้านาบพันถึก	
	สีแจ่มเจ้า	จำท้าวฮีบลง	
เจ้าอด	ลงเอาผ้า	ทั้งแหวนช้อยก่อน	อวนเฮย
ช้อยก็	จับฮีบฟ้า	ทันได้หลุดลง	แท้แล้ว
แต่นั้น ท้าวก็	เหวพลันฟ้า	โตนลงเหวฮีบ	
เขาก็	ชักเชือกขึ้น	ยนต์ขึ้นก่อนบา ^{๒๕}	
.....			
แต่นั้นท้าวก็	เงยเงิกขึ้น	คว้านาบพันถึก	
ท้าว	กวัดก้วยเอ็น	ทานขึ้นบ่ทันยน	
ยนต์ก็	งอย ๆ ขึ้น	เมืองเทิงออนก่อน	ผู้งามเฮย
ท้าว	เหลียวผ่อน้อง	สุดชั่วดาคอย	
โอนอ นางก็	หอด ๆ ให้	หาบาวอน ๆ	
นางก็	กลิ้งเกลือกให้	ในแก้วพระยอดยนต์	
เมื่อจัก	โตนลงลือ	กลัวตายน้อยหนึ่ง	
นางก็	กัมป็นหน้า	ดพู่ท้าวบ่เห็น	
เห็นแต่	ควันหมอกกลัว	กุมมิตบังตา	
ก็หาก	วอย ๆ ไกล	ฮอดหยุกผายล่า	
นางก็	ทรงทุกขให้	หายบาฮ้องฮ้ำ	
เขาก็	ชักจ้องขึ้น	นางขึ้นฮอดเทิง	เจ้าเฮย ^{๒๖}

จากเนื้อหาในวรรณกรรมข้างต้นแสดงให้เห็นว่า การที่จันทะหมุดนั้นต้องพลัดพรากจากนาง เกษไกรสรซึ่งเป็นหญิงสาวที่จันทะหมุดรักมากที่สุด แต่ด้วยเหตุจากการที่ออกจากเมืองลังกา เพื่อที่จะพากันเดินทางไปยังบ้านเกิดเมืองนอนของจันทะหมุดคือเมืองยมราช ครั้นพอถึงถ้ำอู่แก้วที่จันทะหมุดใช้นั่งลงมายังเมืองลังกานั้นจันทะหมุดก็ได้อุ้มนางเกษไกรสรขึ้นอู่แก้ว ขณะนั้นทวดาเห็นว่าพระยายมราชมีกุศลจิตคิดจะฆ่าท้าวจันทะหมุด ซึ่งในตอนนั้นจันทะหมุดไม่มีของวิเศษอันใด ติดตัวเลย ถ้าท้าวจันทะหมุดขึ้นไปตอนนี้ จำต้องถูกพระยายมราชฆ่าตายเป็นแน่ จึงดลบันดาลให้ผ้าสไบของนางเกษไกรสรผืนหนึ่งตกลง จันทะหมุดเห็น ดังนั้น จึงรีบลงไปเพื่อจะเก็บขณะเดียวกันนั้นคนที่อยู่ข้างบนเห็นสายทองกระตุก จึงดึงเอานางเกษไกรสรขึ้นมาเพียงคนเดียว แล้วนำมาถวายพระราชา ส่วนจันทะหมุดก็เดินทางต่อไปเพื่อจะหาทางขึ้น ได้เร่ร่อนหาทางกลับมายังเมืองยมราช นอกจากนี้ในวรรณกรรมยังกล่าวการพลัดพรากของจันทะหมุดกับนางเกษไกรสรว่า

^{๒๕} ใบลานที่ ๖๘ หน้า ๑.

^{๒๖} ใบลานที่ ๖๘ หน้า ๒.

เมื่อนั้น นางก็	บ่ปากด้าน	จะต่อนำไผ	
นางก็	คณิงใจคืด	อ่าวกระสันหาท้าว	
บัดนี้ กูก็	มาพรากบ้าน	ไกลคึงองค์อวน	แลนอ
ก็หาก	วอย ๆ ตก	ต่างเมืองไกลท้าว	
โอนอ ขอให้	บุญชูท้าว	นำแนนมาส่ง	อานแม
อย่าให้	ไค้คลาดแคล้ว	ฮามท้าวอยู่ไกล	แต่ท่อน
อันหนึ่ง	บุญน้องสร้าง	แสนชาตินำมา	ก็ตี
ขอให้	ชูปาคราญ	ส่งเถิงอย่าแคล้ว	
น้องบ่	คิดใครได้	หุมหวงเห็นใหม่	ได้นั้น
น้องจัก	อดอยู่ถ้า	ผองเท้าชั่วชีวิต	
	นางหอมให้	ในชนอนอ้อยอิน	
ก็บ่	มีผู้รู้	นางน้องเยี่ยงใด ^{๒๗}	

จากเนื้อหาข้างต้นนี้แสดงให้เห็น การที่นางเกษไกรสรนั้นได้ขึ้นมายังเมืองยมราชโดยไม่มีจันทะหมุดขึ้นมากับนางด้วย นางเกษไกรสรจึงได้แต่ภาวนาให้จันทะหมุดแคล้วคลาดจากภัยอันตราย โดยไม่มีใครรู้ถึงความรู้สึกนางในตอนนั้นเลย จะเห็นว่า ความพลัดพรากตามหลักพระพุทธศาสนาถือว่าเรื่องโลกธรรมกล่าวคือเป็นเรื่องธรรมดาของชีวิตมนุษย์ที่จะต้องได้ประสบเป็นเรื่องปกติของโลกซึ่งมีอยู่ประจำกับชีวิตสังคมและโลกของมนุษย์เป็นความจริงที่ทุกคนต้องประสบด้วยกันทั้งนั้นอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ ไม่ว่ามนุษย์จะชอบหรือไม่ชอบก็ตาม จึงสามารถกล่าวโดยสรุปได้ว่า การพลัดพรากนั้นเป็นเรื่องธรรมชาติของทุกสิ่งไม่ว่าจะเป็นสิ่งมีชีวิตหรือไม่มีชีวิตก็ตาม ทุกสิ่งทุกอย่างล้วนตั้งอยู่และเกิดดับเสื่อมสลายแปรเปลี่ยนไปตามสังขารซึ่งตรงกับหลักไตรลักษณ์ในพระพุทธศาสนา

๓.๒.๓ หลักพุทธธรรมว่าด้วยผู้ประพฤติธรรม

สำหรับผู้ประพฤติธรรมที่ดีนั้น จะต้องเป็นผู้ที่มีพฤติกรรมอยู่ในกรอบของความถูกต้องและความดีรวมทั้งการยินยอมยอมรับในการปรับปรุงพฤติกรรมของตนให้ดีขึ้นกับที่เป็นมนุษย์หรือสัตว์ประเสริฐ โดยพฤติกรรมนั้นจะต้องเป็นพฤติกรรมที่ดีนั้นจะต้องประกอบไปด้วยศีล ๕^{๒๘} และพรหมวิหาร ๔^{๒๙} รวมทั้งความเป็นสัมมาทิฐิพื้นฐานใน ๘ ประการ คือ ๑) เห็นว่าการให้ทานดีจริง ควรทำ ๒) เห็นว่าการบูชาบุคคลที่ควรบูชาดีจริง ควรทำ ๓) เห็นว่าการต้อนรับแขกมีผล ควรทำ ๔) เห็นว่าผลแห่งกรรมดีกรรมชั่วมีจริง ๕) เห็นว่าโลกนี้โลกหน้ามีจริง ๖) เห็นว่าบิดามารดามีพระคุณต่อเรา

^{๒๗} ไบลานที่ ๖๙ หน้า ๒.

^{๒๘} ศีล ๕ ประกอบด้วย ๑) การละเว้นจากการฆ่าชีวิตสัตว์ทุกชนิด ๒) การเว้นจากการลักทรัพย์ หรือทรัพย์ที่เจ้าของเขาไม่ได้ให้ ๓) การละเว้นจากการประพฤติผิดในกาม ๔) การละเว้นจากการพูดปดเท็จ พูดจาโกหก พูดไม่อยู่กับร่องกับรอย และ ๕) การละเว้นจากการดื่มสุราเมรัยและเครื่องดองของมึนเมาทุกชนิด /ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๒๘๖/๒๔๗. ; อง.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๑๓๒/๒๒๗.

^{๒๙} พรหมวิหาร แปลว่า ธรรมของพรหมหรือของท่านผู้เป็นใหญ่ พรหมวิหารเป็นหลักธรรมสำหรับทุกคน เป็นหลักธรรมประจำใจที่จะช่วยให้เราดำรงชีวิตอยู่ได้อย่างประเสริฐและบริสุทธิ์ หลักธรรมนี้ได้แก่ ๑) เมตตา ความปรารถนาให้ผู้อื่นได้รับสุข ๒) กรุณา ความปรารถนาให้ผู้อื่นพ้นทุกข์ ๓) มุทิตา ความยินดีเมื่อผู้อื่นได้ดี ๔) อุเบกขาการรู้จักวางเฉย/ที.ปา (ไทย) ๑๑/๒๒๘/๒๓๒. / ที.ม (ไทย) ๑๐/๑๘๔/๒๒๕.

จริง ๓) เห็นว่าสัตว์ที่เป็นโอปปาติกะมีจริง (นรกสวรรค์มีจริง) ๔) เห็นว่าสมณพราหมณ์ที่หมดกิเลสแล้วมีจริง นอกจากการประพจน์ตามหลักศีล ๕ พรหมวิหาร ๔ และมีความเป็นสัมมาทิฐิ แล้ว หากเป็นผู้มีอำนาจอยู่ในตนจะต้องประกอบด้วยความเที่ยงธรรมโดยไม่มีอคติ ๔^{๓๐} ในตน ดังนั้นผู้ประพจน์ธรรมจึงกระทำการใดจะต้องเป็นการกระทำที่ชอบด้วยเหตุผล

ในเนื้อหาของวรรณกรรมอีสานเรื่องจันทะหมุดซึ่งผู้ประพันธ์ได้สอดแทรกในหลักพุทธธรรมที่ว่าด้วยเรื่องของผู้ประพจน์ธรรมของวรรณกรรมเรื่อง จันทะหมุด ว่า

บัดนี้	จอมหัวเจ้า	มาถึงเสวยราชย์	ดีแล้ว
กับทั้ง	นายยาเจ้า	มาพร้อมอยู่สบาย	
เมื่อนั้น	เสนาท้าว	มนตรี แหนแห ^{๓๑}	
ท้าว	สุขอยู่สร้าง	เป็นเจ้าผ่านเมือง	
ท้าว	บิโศกฮ้อน	จักสิ่งการใด	
	อยู่สบายชม	อเนกนองลือน้อย	
อันว่า	นายสองเฒ่า	เห็นถันชมชื่น	
เหมือนดัง	เป็นแม่เจ้า	บาท้าว แต่หลัง	
สองนาย	สุขอยู่สร้าง	นำหลายพร้อมพรา	
สองนาย	เป็นแม่เลี้ยง	นางแก้วยอดหอม	
อันว่า	สองนายเฒ่า	มีคนใช้ช่วง	
เป็นแต่	บุญแจ่มเจ้า	หลานน้อยเงื่อนงำ	
นายบ่	ทุกข์ยากไธ้	จักสิ่งการใด	
	อยู่สบายทาน	อเนกนองประนมเต้า	
	สองนายเจ้า	กินทานบ่ขาด	
ใส่บาตร	ทั้งหยาดน้ำ	สองเจ้าพราเพ็ง	
อันว่า พ่อช่าง	ทองเฒ่าผู้	เป็นนายช่างหล่อ	วันนั้น ^{๓๒}
ช่าง	สุขอยู่ย่อน	บุญเจ้าแต่งต่าง	
ฝูงหมู่	เสนาท้าว	ทั้งหลายขุนหมื่น	ก็ดี
เขาก็	สุขอยู่สร้าง	นำท้าวขุน	
ขุน	บ่เดือดฮ้อน	จักสิ่งการใด	
	อยู่สบายสุข	อยู่กินนำท้าว	
อันว่า	องค์กษัตริย์ผู้	ปิดตาเป็นพ่อ	นางนั้น

^{๓๐} อคติ ๔ ประการ คือ ๑. ไม่ลำเอียงเพราะรัก ๒. ไม่ลำเอียงเพราะชัง ๓. ไม่ลำเอียงเพราะหลง ๔. ไม่ลำเอียงเพราะกลัวภัย /ที.ปา (ไทย) ๑๑/๑๓๖/๑๙๖. /อง.จตุกก (ไทย) ๒๑/๑๓/๒๓.

^{๓๑} จันทะหมุด ฉบับวัดชมพู บ้านหนองหินใหญ่ ตำบลหนองหิน อำเภอเมืองสรวง จังหวัดร้อยเอ็ด, ใบลานที่ ๑๑๓ หน้า ๒.

^{๓๒} จันทะหมุด ฉบับวัดชมพู, ใบลานที่ ๑๑๓ หน้า ๒ /๑๑๔ หน้า ๑.

พระยากี้	สุขอยู่สร้าง	เป็นเจ้าแต่งดาว	
พระยากี้	บิโศกฮ้อน	จักสิ่งการใด	
	อยู่สบายทาน	อเนกนงประนมเต้า	
	นางหอมผู้	มเหสีแก้วเกษ	
นางกี้	สุขอยู่สร้าง	เป็นเจ้าผ่านเมือง	
นางกี้	บิโศกเศร้า	จักสิ่งอันใด	
	อยู่สบายสุข	อยู่สวายน้าท้าว	
	นางสนมน้อย	อยู่สร้างน้าท้าว	ขุนนาง
ก๊อป	ทุกขิโศกฮ้อน	จักสิ่งอันใด	
	อยู่สบายชม	อยู่เผื่อแผ่ท้าว	
จันทะหมด	ผู้บุญมี	เป็นเจ้าผ่านเมือง	
เขากี้	ลือทั่วเท่า	ทุกที่เขาชาม	
เขากี้	น่านองมา	ส่วยบาบุญกว้าง	
ท้าวกี้	บิโศกฮ้อน	จักสิ่งการใด	
	อยู่สบายชม	อเนกนงเทียมซ้อน	
อยู่ท่าง	ชมสนุกเล่น	หลายนางเอื้อมอุ่น	
อยู่ท่าง	สุขอยู่ซ้อน	ชมแก้วยอดหอม	
	จันทะหมดผู้	องค์พุทโธปั้นท่อน	
	หมดท่อนี้แล้ว	หาได้ก็มี	เจ้าเฮย ^{๓๓}

จากเนื้อหาแสดงให้เห็นถึง การประพุดติและการปฏิบัติตนของจันทะหมดที่ได้กลับมาเมืองลังกาอีกครั้งพร้อมทั้งนางเกษไกรสรและย่าเฒ่าที่ พอมมาถึงเมืองลังกาจันทะหมดก็ได้ขึ้นครองราชย์เป็นพระราชชาติซึ่งได้ปกครองไพร่ฟ้าและประชาชนอย่างทรงธรรมเป็นการปกครองที่ประกอบไปด้วยหลักพุทธธรรมในพระพุทธศาสนาจนทำให้จันทะหมดเป็นพระราชชาติแบบที่มีพฤติกรรมที่เป็นไปตามหลักพุทธธรรมจนทำให้บ้านเมืองเกิดความสงบสุข ซึ่งผู้ปกครองบ้านเมืองได้จะต้องมีการรักษาศีลมีหลักของพรหมวิหารธรรม ๔ และทศพิธราชธรรม^{๓๔} ตลอดจนผู้ปกครองเป็นผู้มีสัมมาทิฐิ ในขณะเดียวกันผู้ปกครองต้องเป็นผู้ปราศจากความลำเอียงคืออคติ ๔ จึงจะปกครองไพร่ฟ้าและประชาชนได้อย่างมีความสุขความเจริญเป็นหลักสำคัญ

จะเห็นว่า การประพุดติตนหรือการปฏิบัติตนตามหลักพุทธธรรมสำหรับผู้ผู้นำนั้นทำให้ผู้นำตั้งตนอยู่ในกรอบของความดีและความถูกต้องและรู้จักปรับปรุงพฤติกรรมของตนให้ดีตามหลักพุทธธรรม ผู้นำจะต้องมีสติปัญญา ความรู้ความสามารถ มีความคล่องแคล่วว่องไว มีความกระตือรือร้น และมีความเพียรพยายามตลอดจนมีความอดทนที่จะชักนำให้คนทั้งหลายมาประสานกันและพากัน

^{๓๓} ใบลานที่ ๑๑๔ หน้า ๒.

^{๓๔} ทศพิธราชธรรม เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า "ราชธรรม ๑๐" นี้ ปรากฏอยู่ในมหาหังสาชดก พระสูตร ขุททกนิกาย ชาดก ("ทาน สีล ปริจาคะ อาชัพว มททว ตป อภิกโร อวิหีสณจ ขนติณจ อวิโรธน) / ข.ชา.(ไทย) ๒๘/ ๒๔๐/๘๖.

ไปสู่จุดหมายที่ตั้งใจทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงเพื่อบรรลุจุดหมาย ทั้งหมดนี้เป็นการปกครองโดยการปฏิบัติตามหลักธรรมซึ่งเป็นหลักการ การปกครองตามหลักพระพุทธศาสนาจึงจะทำให้สังคมอยู่ร่วมกันอย่างมีความสุขและทำให้บ้านเมืองสงบสุขร่มเย็นได้

๓.๒.๔ หลักพุทธธรรมว่าด้วยโลกธรรม

โลกธรรมตามหลักพระพุทธศาสนา คือ เรื่องธรรมดาของโลก^{๓๕} มี ๘ ประการ คือ ๑) มีลาภ ๒) เสื่อมลาภ ๓) มียศ ๔) เสื่อมยศ ๕) สรรเสริญ ๖) นินทา ๗) สุข และ ๘) ทุกข์ โดยโลกธรรมเหล่านี้ย่อมเกิดขึ้นทั้งแก่ปุถุชนผู้มีได้เรียนรู้และแก่อริยสาวกผู้ที่ได้เรียนรู้ แต่มีความต่างกันคือคนธรรมดาที่มีสถานะเป็นปุถุชนยังไม่มีความเห็นและความเข้าใจตรงตามความเป็นจริง แต่กลับมีความลุ่มหลงยินดียินร้ายปล่อยใจให้โลกธรรมเข้าครอบงำอำยิจิตเรื่อยไปไม่พ้นจากทุกข์ ในเนื้อหาของวรรณกรรมอีสานเรื่อง จันทะหมุด ผู้แต่งได้สอดแทรกในหลักพุทธธรรมที่ว่าด้วยเรื่องของโลกธรรม แทรกอยู่ในบางตอนของ ของวรรณกรรมอีสานเรื่องจันทะหมุด ดังเช่นที่ปรากฏในเนื้อหาของวรรณกรรมในตอนหนึ่งที่ว่า

ฝ่ายพระราชามือเมืองยมนาขึ้นตั้งแต่ได้นางเกษไกรสรมาพระองค์ก็ไม่สามารถเข้าใกล้นางได้ เนื่องจากเมื่อเข้าใกล้นางพระกายของนางจะร้อนดังไฟพระองค์จึงหาวิธีต่าง ๆ นานาเพื่อจะได้พระนางเป็นมเหสีแต่ก็ไม่สำเร็จเมื่อพระนางทราบว่าเป็นจันทะหมุดได้เดินทางมาถึงแล้วและพักอยู่กับย่าเฒ่าจึงหนีออกไปอยู่กับท้าวจันทะหมุดเมื่อพระราชาทราบ ดังนั้นจึงส่งคนมารับนางคืนไปแต่จันทะหมุดไม่ให้พระราชาส่งกองทัพบาจึงเอนางไปกองทัพก็พ่ายแพ้กลับไปหลายครั้งเพราะของวิเศษเหล่านั้น พระราชาก็ยกกองทัพช้างม้าพร้อมกับไพร่พลเป็นจำนวนมากมาเองแต่ก็พ่ายแพ้ต่อจันทะหมุดอีกพระราชาก็หมดปัญญาที่จะต่อสู้ จึงยกเมืองพร้อมกับนางสนมกำนัลให้จันทะหมุดครอง จันทะหมุดปกครองเมืองด้วยธรรมประชาชนเมืองยมนาอยู่เป็นสุขตลอดมา

จากข้อความข้างต้นจะเห็นว่า ในวรรณกรรมอีสานเรื่องจันทะหมุด ผู้แต่งมีความพยายามได้แทรกหลักพุทธธรรมเรื่องโลกธรรมมีเนื้อหาในบางตอนเกี่ยวกับเรื่องของโลกธรรมในวรรณกรรมที่ผู้วิจัยได้ยกมาไว้ในบทที่ ๓ ดังนี้

เมื่อนั้น	นางย่าเฒ่า	ตกใจย้านสัน	
นายก็	บ่ห่อนสู้	เห็นฮ้ายอยากหนี	
นายก็	ปากกล่าวต้าน	นำหลายฮ้อยอิน	
	ซบซิบน้อย	ทั้งย้านสันสาย	
เจ้านี้	คนเดียวแท้	เขาหลายเหลือมาก	หลานเฮย
สังสี	เลี้ยวต่อแพ	เขานั่นเอนกนอง	แม่เต
เมื่อนั้น	จันทะหมุดผู้	เลยหัวขมขึ้น	
เจ้าอย่า	หยุดหย่อนย่าน	เขานั่นทอโย	แม่เฮย

^{๓๕} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๙, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓), หน้า ๒๕๓.

ข้อยอยาก	เห็นศาสตราเพชร	เจ้าพระยายมด	สะพาน้อย
ข้อยสิ	เอาบาทหล้า	ให้เข้าง้อ เมื่อลุน	แม่เฮย
แต่นั้น	พระยายมเจ้า	มีใจกริ้วโกรธ	
สู้ก็	เอาให้ได้	มันนั่นผู้เดียว	ดอกนา
เขาก็	พันแพงเข้า	แขน ลาอิดอ่อน	
ดูตั้ง	เวียงแก่นกล้า	พันได้ก็หากฮุน	แลนอ
เมื่อนั้น	โฉมเฉลาท้าว	วาจาด้านกล่าว	
สู้นี้	ใจแก่กล้า	พันเข้าบ่กลัว	แท้นอ ^{๓๖}
ให้สู้	ยืนอยู่หัน	ทั้งหลายหมดหมู่	สู้้น
ให้สู้	ติดอยู่พัน	ดินนั้นซุคน	หันท่อน
ข้างก็	ติดอยู่พัน	เทิงแผ่นธรณี	
	ทั้งนายคอ	แอียงขอนายท่าย	
แต่นั้น	เช็น ก็	ข้างเล่าติดดิน	อยู่่น
	นายคอติด	พรวดขอทั้งท่าย	
	ติดทั้งข้าง	ทั้งคนยืนอยู่	
ไผผู้	ถือดาบจ้าว	ยืนพร้อมพรวดมว	
ไผผู้	นั่งท่อนไม้	กันเล่าเลยติด	
ไผผู้	กำลาทอน	ดังเดี้ยวมวพร้อม	
เมื่อนั้น	พระยายมเจ้า	ทั้งเมืองติดอยู่	
พระยากี้	หนีบได้	ทั้งข้างไพร่พล	
แต่นั้น	พระยาหลวงย่าน	แล้วตายคางสั้น	
กับทั้ง	พลไพร่พร้อม	กลัวย่านสั้นสาย	
เขาก็	ยอมมือไหว	หาบาช้องช่อ ^{๓๗}	
	นบนอบไหว	หาท้าวซุคน	
	लगคนให้	หา เมียย้อยหยั่ง	
	लगพ่องให้	หาซู้เวทนา	
เฮาจัก	ตายบาดนี้	ดินดุคกลืนกิน	แลนอ
เฮาจัก	ตายกองกัน	พรวดคนทั้งข้าง	
แต่นั้น	จันทะหมดท้าว	คอยดูหลังล่า	
	คนมีดกุ่ม	ทั้งข้างอเนกนอง	
ท้าวก็	สงสารล่า	ทั้งหลายพลไพร่	
บาก็	คิดฮุ่งฮู้	ใจท้าวซุอัน	
	สังขยาแท้พอ	ยามคราวหน่ายเหนื่อย	

^{๓๖} จันทะหมด ฉบับวัดชมพู บ้านหนองหินใหญ่ ตำบลหนองหิน อำเภอมืองสรวง จังหวัดร้อยเอ็ด, ไบหลานที่ ๑๐๑ หน้า ๑.

^{๓๗} จันทะหมด ฉบับวัดชมพู, ไบหลานที่ ๑๐๑ หน้า ๒.

ท้าวจิ่ง	ผายโผดให้	เขาพันชุกคน	
บัดนี้ ให้สู้	คืบเมื่อห้อง	เคหังของเก่า	สู่เทิน
	เมียและซู้	สู้นั้นพร้าคอง	
ซ้างก็	คืบสู่ห้อง	วังหลวงของเก่า	ภายพูน ^{๓๘}
อย่าได้	ติดอยู่หั้น	ไปถ่อนอย่านาน	
เมื่อนั้น	เส้น ๆ ซ้าง	พวยคืบไว ๆ	พูนเยอ
	ฝูงไพร่น้อย	คืบเข้าสู่เมือง	
พระยากี้	เสด็จสู่ห้อง	โงงหลวงคณิงมาก	
	ฝูงปาวน้อย	เถิงพร้อมฮอดเฮือน	
เมื่อนั้น	โฉมเฉลาท้าว	จันที หายโคก	
	ชมก้อมกึ่ง	นางแก้วกลืนหอม	
	นಾಯ่าเต่า	หายสว่างใจนาย	
นายก็	สบายกิน	อยู่ดอมหลานน้อย	
	นางหอมน้อย	ใจดีชมชื่น	
นางก็	เห็นหน้าท้าว	ใจน้อยชมชื่น	
บัดนี้ จักกล่าวเถิง พระยาเมืองเจ้า		เสวยเมืองคณิงมาก	
พระก็คิดใคร่	เสียชาติเจ้า	ตีฆ้องปาวพล ^{๓๙}	
บัดนี้ กูจัก	อยู่อ่อนท้าว	เสวยราชย์กินเมือง	
สูง	ไปนำแหน	แห่เอาบาท้าว	
ให้สู้	ตกแต่งห้าง	คาดเครื่องอาชาไนย	
	เดาตาตก	แต่งฟังพลายช้าง	
เมื่อนั้น	คืบ ๆ ก้อง	แสนหมื่นขุนพระยา	
	เดาตาตก	แต่งฟังพลายช้าง	
	อัสสาม้า	อาชาไนยคาดเครื่อง	
	ทุกเยื้องพร้อม	หลาวจ้าวหอกปืน	
	กลองสมฆ้อง	ตีมวนเสียงม่วน	พูนเยอ ^{๔๐}

จากข้อความข้างต้นแสดงให้เห็นว่า ความเสื่อมสลายทั้งกองทัพและทรัพย์สินต่างๆของพระยายมราชที่ต้องเสียให้แก่จันทะหมด การที่พระยายมราชยกทัพมานั้นก็เพื่อหวังที่จะฆ่าจันทะหมดและเอาตัวนางเกษไกรสรมาเป็นเมีย แต่ในสุดท้ายก็ต้องพ่ายแพ้ให้กับจันทะหมด เพราะตัวท้าวจันทะหมดนั้นมีของวิเศษ เหตุการณ์ทั้งหมดที่เกิดขึ้นกับพระยายมราชจัดเป็นเรื่องของโลกธรรมตามหลักพระพุทธศาสนา แม้พระยายมราชจะมีอำนาจและมีราชทรัพย์สมบัติอย่างมากมาก็ตามแต่ด้วยความไม่รู้จักพอผนวกกับความหลงใหลในกิเลสตัณหาจึงทำให้พระยายมราชสูญเสียในสิ่งที่พระองค์

^{๓๘} ใบลานที่ ๑๐๒ หน้า ๑.

^{๓๙} ใบลานที่ ๑๐๒ หน้า ๒.

^{๔๐} ใบลานที่ ๑๐๓ หน้า ๑.

ปรารถนาทุกอย่างซึ่งเป็นเรื่องปกติหรือธรรมดาของโลก ในส่วนของจันทะหมดกลับรู้จักละวางความชั่วและความทุจริตตลอดจนรู้จักสละประโยชน์ส่วนน้อยของตนเพื่อประโยชน์ส่วนใหญ่ของบ้านเมือง ทำให้คุณงามและความดีเป็นสิ่งที่ทำให้จันทะหมดปกครองบ้านเมืองได้ดี

กล่าวโดยสรุป การที่พระยายมราชนั้นต้องเสียเมืองให้กับจันทะหมด เพราะความพ่ายแพ้ ทั้งเรื่องของสงครามและเรื่องของความรัก ทั้งที่พระยายมราชนั้นเป็นถึง พระราชาผู้ปกครองนคร ซึ่งแตกต่างจากจันทะหมด ที่เป็นแค่เด็กกำพร้าที่อยู่กับย่า ซึ่งผู้แตงนั้นได้แรงเห็นถึงโลกธรรมที่มักเกิดขึ้นบ่อยครั้งในชีวิตมนุษย์ ดังนั้นผู้แตงวรรณกรรมจึงสนใจสอดแทรกหลักการของโลกธรรมเข้าไปในเนื้อหาของวรรณกรรม เพื่อที่จะให้ผู้ที่ได้ทำการศึกษาได้รู้ถึงเรื่องของการมี การเสื่อม ความสุข ความทุกข์ และอื่นๆ อีกมากมายซึ่งเรื่องเหล่านี้มันเป็นเรื่องที่ธรรมดาในโลกมักจะเกิดขึ้นอยู่ลำไปนั่นเอง

๓.๒.๕ หลักพุทธธรรมว่าด้วยความกตัญญูทเวที

สำหรับความกตัญญูตามหลักพระพุทธศาสนานั้นถือเป็นคุณธรรมพื้นฐานของมนุษย์ในสังคม มนุษย์ต้องเกี่ยวข้องกับสัมพันธ์กับผู้อื่นและสิ่งอื่นชีวิตด้านกายภาพดำรงอยู่ได้เพราะได้รับการอุปการะเลี้ยงดูจากบุคคลต่างๆโดยมีบิดาและมารดา ครูและอาจารย์ตลอดจนญาติพี่น้อง เป็นต้น นอกจากนั้นต้องพึงพาอาศัยสิ่งเหล่านี้อีก เช่น อาศัยปัจจัย ๔ เป็นเครื่องเลี้ยงชีวิตจึงจะมีชีวิตอยู่รอดได้ในส่วนจิตใจมนุษย์ก็ได้รับการปลูกฝังอบรมลักษณะคุณค่าทางจิตใจจากบุคคลอื่น มีบิดาและมารดา เป็นต้น ให้มีทัศนคติ ค่านิยม คุณธรรมและจริยธรรมอันเป็นหลักสำคัญในการดำเนินชีวิตให้ความเจริญรุ่งเรืองซึ่งเป็นองค์ประกอบสำคัญของมนุษย์ ความกตัญญูนี้เป็นคุณธรรมที่มนุษย์พึงปฏิบัติมิใช่เฉพาะต่อมนุษย์ด้วยกันเท่านั้นแม้แต่ ต่อสัตว์และพืชทั้งหลายด้วยความกตัญญู^{๔๑} คือ ความรู้อุปการคุณที่มีผู้ทำไว้ก่อนซึ่งเป็นคุณธรรมที่คู่กับความกตเวที คือ การตอบแทนอุปการคุณที่ผู้อื่นทำไว้นั้นผู้ที่ทำอุปการคุณก่อนเรียกว่าบุพพการี คือ บิดา มารดา และครูอาจารย์ สำหรับบิดาและมารดาถือว่าเป็นผู้อุปการคุณแก่บุตรและธิดาในฐานะเป็นผู้ให้กำเนิดและเลี้ยงดูจนเติบโตให้การศึกษาอบรมและสอนไม่ให้กระทำความชั่ว กระทำความดี ถึงคราวมีคู่ครองได้ จัดหาคู่ครองที่เหมาะสมให้ และมอบทรัพย์สมบัติให้ไว้เป็นมรดก บุตร ธิดา เมื่อรู้อุปการคุณที่บิดามารดาทำไว้อย่อมตอบแทนด้วยการประพฤติตัวดี สร้างชื่อเสียงให้แก่วงศ์ตระกูล เลี้ยงดูท่านและช่วยทำงานของท่าน และเมื่อท่านล่วงลับไปแล้วก็ทำบุญอุทิศส่วนกุศลให้ท่าน

สำหรับครูอาจารย์ มีอุปการคุณแก่ศิษย์ในฐานะเป็นผู้ประสาทความรู้ให้ ฝึกฝนแนะนำให้เป็นคนดี สอนศิลปวิทยาให้อย่างไม่ปิดบังยกย่องให้ปรากฏแก่คนอื่นและช่วยคุ้มครองศิษย์ทั้งหลาย ศิษย์เมื่อรู้อุปการคุณที่ครูอาจารย์ทำไว้อย่อมตอบแทนด้วยการตั้งใจเรียน ให้เกียรติ และให้ความเคารพไม่ล่วงละเมิดโอวาทของครู^{๔๒} ความกตัญญูและความกตเวทีนี้ถือว่าเป็นเครื่องหมายของคนดี ส่งผลให้ครอบครัวและสังคมมีความสุขได้ เพราะบิดามารดาจะรู้จักหน้าที่ของตนเองด้วยการทำอุปการคุณให้ก่อน และบุตรธิดาก็จะรู้จักหน้าที่ของตนเองด้วยการทำดีตอบแทน สำหรับครูอาจารย์ก็จะรู้จักหน้าที่

^{๔๑} อก. ทุก, (ไทย) ๒๐/๓๖๔/๑๐๘.

^{๔๒} พระมหาสมชาย ฐานวุฑโฒ, มงคลชีวิตฉบับทางก้าวหน้า, (กรุงเทพมหานคร : ชมรมพุทธศาสตร์สากลในอุปถัมภ์สมเด็จพระมหารัชมังคลาจารย์, ๒๕๔๗), หน้า ๒๒๖.

ของตนเองด้วยการทำอุปการคุณ คือ สอนศิลปวิทยาอย่างเต็มที่ และศิษย์ก็จะรู้จักหน้าที่ของตนเอง ด้วยการตั้งใจเรียน และให้ความเคารพเป็นการตอบแทน นอกจากจะใช้ในกรณีของบิดามารดากับ บุตรธิดา และครูอาจารย์กับศิษย์แล้ว คุณธรรมข้อนี้ก็สามารถนำไปใช้ได้แม้ระหว่าง พระมหากษัตริย์ กับพสกนิกร นายจ้างกับลูกจ้าง เพื่อนกับเพื่อนและบุคคลทั่วไปรวมทั้งมนุษย์กับสิ่งแวดล้อม

ในเนื้อหาของวรรณกรรมอีสานเรื่องจันทะหมุด ผู้ประพันธ์ได้สอดแทรกในหลักพุทธธรรม ที่ว่าด้วยเรื่องของความกตัญญูแทรกอยู่ในบางตอนของวรรณกรรมอีสานเรื่องจันทะหมุด ดังที่ปรากฏ ในเนื้อหาของวรรณกรรมว่า

เมื่อนั้น ท้าวก็	เอนายเฒ่า	มาทรงเสวยราชย์	นานั้น
กับทั้ง	พ่อช่างเฒ่า	มาพร้อมแต่งต่าง	
เฒ่าผู้	บุญมีล้น	คุณมีหลอมหล่อ	วันนั้น
เฒ่าก็	สุขยิ่งล้น	เสมอทั่วแก่งกัน	เจ้าเฮย
นายก็	สุขยิ่งล้น	คุณนายแหนบอก	วันนั้น
ท้าวก็	ตกแต่งให้	สาวใช้พรมี ^{๔๓}	
.....			
นายบ่	ทุกข์ยากไย	สักสิ่งอันใด	
	แลงายสั่ง	บ่เคื่องคำฮ้อน	
ท้าวก็	สุขอยู่สร้าง	เสวยราชย์ตามครอง	
เขาก็	ลือเดชท้าว	ทุกที่เขาชาม	
เขาก็	ลือชาดก	ทั่วดินแดนท้าว	
ก็บ่	ทุกข์ยากฮ้อน	จักสิ่งการใด ^{๔๔}	

จากข้อความข้างต้นแสดงให้เห็นว่า ท้าวจันทะหมุดมีความกตัญญู หลังจากที่ได้ทรงทำ สงครามกับทั้งสามกษัตริย์แล้วได้รับชัยชนะ พระราชาแห่งเมืองลังกาจึงได้ตัดสินใจพระราชทานนาง เกษไกรสรพระธิดาของพระองค์ให้อภิเษกสมรสแก่จันทะหมุด พร้อมทั้งมอบเมืองไพรพลช้างม้าให้ ท้าวจันทะหมุดปกครอง หลังจากนั้นท้าวจันทะหมุดก็ได้ระลึกถึงบุคคลดังกล่าวที่ทำให้ท้าวจันทะหมุด ได้มีทุกสิ่งทุกอย่างนั้นก็คือช่างทอง ท้าวจันทะหมุดจึงส่งข้าวของเครื่องใช้ต่างๆ พร้อมทั้งบริวารไป ให้กับนายช่างทองที่ได้ทำการหล่อตัวท้าวจันทะหมุดขึ้นมาใหม่ เป็นต้น

กล่าวโดยสรุป ความกตัญญูตามหลักพระพุทธศาสนาถือว่าเป็นหลักพุทธธรรมขั้นพื้นฐานใน การส่งเสริมระหว่างผู้ให้คุณกับผู้รู้คุณต่างได้ตอบแทนต่อกันและกัน เป็นคุณธรรมพื้นฐานของมนุษย์ที่ สามารถนำไปใช้ในชีวิต ซึ่งจะทำให้ชีวิตมีแต่ความสุข จะเห็นว่า ความกตัญญูนั้นเป็นเรื่องที่มนุษย์ทุก คนสมควรกระทำเป็นอย่างยิ่งไม่ว่าจะเป็นบิดาและมารดา ครูบาและอาจารย์ ตลอดจนผู้ที่มีคุณกับตัว เรา เราสมควรที่จะต้องตอบแทนบุญคุณนั้น ดังที่ผู้แต่งได้ทรงในเรื่องของความกตัญญูรู้คุณก็

^{๔๓} จันทะหมุด ฉบับวัดชมพู บ้านหนองหินใหญ่ ตำบลหนองหิน อำเภอเมืองสรวง จังหวัดร้อยเอ็ด, ไบลานที่ ๕๖ หน้า ๑.

^{๔๔} จันทะหมุด ฉบับวัดชมพู, ไบลานที่ ๕๖ หน้า ๒.

เพื่อให้ผู้ที่ได้ทำการศึกษาในเนื้อหาของวรรณกรรมอีสานเรื่องนี้ได้รู้จักเรื่องของการกตัญญูและยังเป็นการเผยแพร่เรื่องนี้ไปยังผู้ที่ไม่ได้มีความรู้ในเรื่องของความกตัญญูได้เข้าใจและเห็นชีวิตต้นแบบที่ดี โดยมีท้าวจันทะหมุดเป็นตัวอย่างในเรื่องของความกตัญญู

๓.๒.๖ หลักพุทธธรรมว่าด้วยความอดทน

คำว่า **ความอดทน** มาจากคำว่า **ขันติ**^{๔๕} หมายถึง การรักษาปกติภาวะของตนไว้ได้ ไม่ว่าจะถูกระเบิดกระแทกด้วยสิ่งอันเป็นที่พึงปรารถนาหรือไม่พึงปรารถนาก็ตามมีความมั่นคงหนักแน่นเหมือนแผ่นดิน ซึ่งไม่หวั่นไหว ไม่ว่าจะมียศคนทะเลาะโรงไปของเสียของหอมของสกปรกหรือของดีงามก็ตาม^{๔๖} งานทุกชิ้นในโลกไม่ว่าจะเป็นงานเล็กงานใหญ่ที่สำเร็จขึ้นมาได้นอกจากจะอาศัยปัญญาเป็นตัวนำแล้ว ล้วนต้องอาศัยคุณธรรมอันหนึ่งเป็นพื้นฐานจึงสำเร็จได้ คุณธรรมอันนั้นคือขันติ ถ้าขาดขันติเสียแล้ว จะไม่มีงานชิ้นใดสำเร็จได้เลย เพราะขันติเป็นคุณธรรมสำหรับการต่อต้านความท้อถอย หดหู่ ขับเคลื่อนแรงเร้าให้เกิดความขยัน และทำให้เห็นอุปสรรคต่างๆ เป็นเครื่องท้าทายความสามารถ ดังนั้นอาจกล่าวได้ว่า ความสำเร็จของงานทุกชิ้น ทั้งทางโลกและทางธรรม คืออนุสาวรีย์ของขันติ ทั้งสิ้นความอดทนแบ่งตามเหตุที่มากกระทบได้เป็น ๔ ประเภท คือ^{๔๗}

๑. อดทนต่อความลำบากตรากตรำ เป็นการอดทนต่อสภาพธรรมชาติ ดินฟ้าอากาศ ความหนาว ความร้อน ฝนตก แดดออก ฯลฯ ก่อทนทำงานเรื่อยไป ไม่ใช่เอาแต่โทษเทวดาฟ้าดิน หรืออ้างเหตุเหล่านี้แล้วไม่ทำงาน

๒. อดทนต่อทุกข์เวทนา เป็นการอดทนต่อการเจ็บไข้ได้ป่วยความไม่สบายกายของเราเอง ความปวด ความเมื่อย ผู้ที่ขาดความอดทนประเภทนี้ เวลาเจ็บป่วย จะร้องครวญคราง พร่ำเพ้อรำพัน หงุดหงิด ฉุนเฉียวง่าย ผู้รักษาพยาบาลทำอะไรไม่ทันใจหรือไม่ถูกใจ ก็โกรธง่ายพวกนี้จึงต้องป่วยเป็น ๒ เท่า คือ นอกจากจะป่วยกายที่เป็นอยู่แล้ว ยังต้องป่วยใจแถมเข้าไปด้วย ทำตัวเป็นที่น่าเบื่อหน่ายแก่ชนทั้งหลาย

๓. อดทนต่อความเจ็บใจ เป็นการอดทนต่อความโกรธ ความไม่พอใจ ความขัดใจ อันเกิดจากคำพูดที่ไม่ชอบใจ กิริยามารยาทที่ไม่งาม การบีบคั้นทั้งจากผู้บังคับบัญชาและลูกน้อง ความยุติธรรมต่างๆ ในสังคม ระบบงานต่างๆ ที่ไม่คล่องตัวคนทั้งหลายในโลกแตกต่างกันมากโดยอหยาสัยใจคอ โอกาสที่จะได้อย่างใจเรานั้นอย่าพึงคิด เพราะฉะนั้น เมื่อเริ่มเข้าหมู่คนหรือมีคนตั้งแต่สองคนขึ้นไป ให้เตรียมขันติไว้ต่อต้านความเจ็บใจ

๔. อดทนต่ออำนาจกิเลส เป็นการอดทนต่ออารมณ์อันน่าใคร่น่าเกลียดเพลินใจ อดทนต่อสิ่งที่เราอยากทำ แต่ไม่สมควรทำ เช่น อดทน ไม่เที่ยวเตร่ ไม่เล่นการพนัน ไม่เสพสิ่งเสพยาเสพติด ไม่รับสินบน ไม่คอร์รัปชั่น ไม่ผิดลูกเมียเขา ไม่ห้อยยศ ไม่บ้าอำนาจ ไม่ขี้โอ้อ ไม่ขี้อวด เป็นต้น การอดทนข้อนี้ทำได้ยากที่สุดโบราณเปรียบไว้ว่า “เขาด่าแล้วไม่โกรธ ว่ายากแล้ว เขาชมแล้วไม่อึด ยากยิ่งกว่า” วิธีฝึกให้มีความอดทน

^{๔๕} ส.ส. (ไทย), ๑๕/๘๔๕/๓๑๖.

^{๔๖} กลุ่มงานบริหารงานทั่วไป, คู่มือส่งเสริมความอดทนอดกลั้น, (มหาวิทยาลัยแม่โจ้: โรงพิมพ์แห่งมหาวิทยาลัยแม่โจ้, ๒๕๕๓), หน้า ๔ - ๕.

^{๔๗} พุทธทาส, พุทธวจนฉบับที่ ๗ ขรรวาสขันธลิต, (พุทธวจนสถาบัน : มูลนิธิพุทธโฆษา, ๒๕๕๔), หน้า ๑๐๒ - ๑๐๓.

จากหลักการของความอดทนข้างต้นจะเห็นว่า หากบุคคลที่มีความอดทนจะมีคุณลักษณะที่มีความเข้มแข็งทางจิตใจ มีอารมณ์ที่มั่นคงไม่หวั่นไหวง่าย ไม่ยอมแพ้ต่ออุปสรรคต่าง ๆ ที่เข้ามาขัดขวางในการทำงาน และที่สำคัญ มีความอดทนต่อการกล่าวร้ายของผู้ที่ไม่หวังดี นอกนี้ความอดทนยังมีอานิสงส์คือทำให้กุศลธรรมทุกชนิดเจริญขึ้นได้ เป็นคนมีเสน่ห์ เป็นที่รักของคนทั้งหลาย ตัดรากเหง้าแห่งความชั่วทั้งหลายได้ อยู่เย็นเป็นสุขทุกอิริยาบถ เชื่อว่าได้เครื่องประดับอันประเสริฐของนักปราชญ์ ศิลและสมาธิตั้งมั่น มีหลักพรหมวิหารและทำให้บรรลุมรรคผลนิพพานโดยง่าย

ในเนื้อหาของวรรณกรรมอีสานเรื่องจันทะหมุดที่ผู้ประพันธ์ได้สอดแทรกในหลักพุทธธรรมที่ว่าด้วยเรื่องของความอดทนแทรกอยู่ในบางตอนของวรรณกรรมอีสานเรื่องจันทะหมุด เนื้อหาของวรรณกรรมกว่าถึงจันทะหมุดก็เดินทางต่อไปเพื่อจะหาทางขึ้นดังที่ปรากฏในเนื้อหาของวรรณกรรมว่า

จันทะหมุดได้เร่ร่อนหาทางกลับมายังเมืองยมราชได้พบหมู่วัวหนึ่งอาสาจะพาออกจากป่าแต่หมูกลับพาเข้าไปในป่าลึกยิ่งขึ้นแล้วทิ้งจันทะหมุดให้หลงอยู่ในป่านั้นเพียงลำพัง ด้วยบุญบารมีของจันทะหมุด พระอินทร์จึงแปลงกายลงมาเป็นนกจอกฟ้าพร้อมเรียกพวกพ้องนกอีกหนึ่งร้อยตัวมาทางปีกผสานกันให้จันทะหมุดขึ้นขี่พาออกจากป่านั้น วันหนึ่ง ขณะที่จันทะหมุดขึ้นต้นมะเดื่อ ได้มีหมู่วัวหนึ่งคาบแก้ววิเศษเดินบนน้ำมา จันทะหมุดเห็นว่าเป็นแก้ววิเศษเพราะทำให้หมู่วัวเดินบนน้ำได้จึงโยนมะเดื่อให้กินห่างออกไปเรื่อย ๆ แล้วจึงรีบมาขโมยเอาแก้วไป ทำให้จันทะหมุดสามารถเดินบนน้ำได้ เมื่อเดินต่อไปได้พบเมืองๆ หนึ่งผู้คนในเมืองเห็นรูปโฉมอันงดงามของท้าวจันทะหมุดจึงเลื่องลือกันทั้งเมือง พระราชาทราบความจึงให้ท้าวจันทะหมุดเข้าเฝ้า เมื่อได้พบก็ทรงมีพระทัยชื่นชมและอนุญาตให้ขอสิ่งของสิ่งหนึ่งได้จากพระองค์ ราชบุรุษได้ยกสิ่งของมาให้จันทะหมุดเลือก จันทะหมุดเห็นแก้วดวงหนึ่งซึ่งมีลักษณะเหมือนแก้วที่ตนมีอยู่จึงทูลขอจากพระราชา พระราชาก็ทรงประทานให้ ซึ่งก็คือแก้วดวงแม่ของแก้วที่จันทะหมุดได้มาจากหมู่วัวนั้น เมื่อเดินต่อไปพบชายคนหนึ่งถือน้ำเต้าเหาะมา จึงเอาแก้วดวงลูกแลกกับน้ำเต้าของชายคนนั้น เมื่อได้น้ำเต้าแล้วก็เดินต่อไป ส่วนแก้วลูกเมื่อคิดถึงแก้วแม่ ได้เหาะกลับมาอยู่กับจันทะหมุดดังเดิม จันทะหมุดจึงสามารถเหาะเหินเดินอากาศได้ด้วยอำนาจของน้ำเต้านั้นเมื่อเดินต่อไปก็ได้พบกับคนถือขดหนึ่งสามขดเดินมา จึงถามว่าขดหนึ่งที่ท่านคาดเอวมานี้ เป็นของวิเศษหรือว่าของกิน ชายผู้ถือหนึ่งสามขดจึงกล่าวว่าขดหนึ่งนี้เป็นของวิเศษ สามารถใช้ให้ไปทำอะไรก็ได้ ท้าวจันทะหมุดจึงขอแลกกับแก้วเหมือนครั้งก่อน แก้วก็กลับมาเช่นเดียวกัน จันทะหมุดจึงใช้ให้ขดหนึ่งนั้นไปทำอะไรก็ได้ตามใจปรารถนาเมื่อเดินต่อไป ได้พบเมืองแห่งหนึ่ง พระราชาของเมืองนี้ เป็นผู้มีมนต์ คือมีพระโอษฐ์ศักดิ์สิทธิ์ เมื่อทราบข่าวว่าจันทะหมุดเดินทางมายังเมืองของพระองค์ก็ทรงให้เข้าเฝ้า จันทะหมุดจึงขอเรียนมนต์จากพระองค์จนสำเร็จ จนมีมนต์ปากศักดิ์สิทธิ์ดั่งนั้น จันทะหมุดจึงมีของวิเศษ ๔ อย่าง คือ แก้ววิเศษ (ดวงแม่และดวงลูก) น้ำเต้าขดหนึ่งและมนต์ปากศักดิ์สิทธิ์เมื่อเดินต่อไปถึงชายทะเลได้พบเรือสำเภาของพ่อค้าจึงได้อาศัย

สำเนาของพ่อค้าเดินทางไปจนถึงเขตแดนเมืองยมราชและได้ไปอยู่กับย่าเฒ่าของ
ตน^{๔๘}

จากเนื้อหาข้างต้นที่ได้กล่าวมา จะเห็นได้จันทะหมุดนั้นมีความอดทน ในการเดินทาง เพื่อที่จะไปหานางเกษไกรสร ที่เมืองยมราช โดยที่ไม่รู้ว่าการที่จะเดินทางไปยังเมืองยมราชนั้นจะต้อง เดินทางไปอย่างไร แต่จันทะหมุดก็มีความมานะและอดทนเป็นอย่างยิ่งในการเดินทาง จนเวลาผ่านไปจนถึง ๗ ปี จันทะหมุดจึงได้เดินทางมาถึงเมืองยมราชตั้งใจปรารภนา โดยมีเนื้อหาในบางตอน เกี่ยวกับการเดินทางของจันทะหมุดที่ผู้วิจัยได้ยกมาไว้ในบทที่ ๓ ดังนี้

เมื่อนั้น	นายสะเภาค้า	เห็นبانงถ่าว	
นายก็	ชมชื่นต๋าน	นำท้าวกล่าวถาม	
เจ้านี้	อยู่แห่งห้อง	เมืองใดเดินเที่ยว	มาเด
ท้าว	เดินไต้่น้ำ	มาได้ฮอดเฮา	นี้เด
	นายสะเภาค้า	คินใจจงมาก	
จักว่า	เสื่อน้ำมา	ต๋านกล่าวถาม	นี้ลือ
	เล็งโถมท้าว	ดูงามย้อยยั้ง	
เหมือนดัง	อินทร์อยู่ฟ้า	ทะยานล้าล่งลง	
	นายสะเภา	ลามบาความถี้	
	สีแจ่มเจ้า	ไซแจ้งบอกเมื่อ	
ข้านี้	อยู่แห่งห้อง	เมืองเทศพระยายม	เจ้าเฮย
ท่อกว่า	การมีไปพม่า	นายพระยาไซ	
	หาหอมเมืองลุ่ม	กายพุ้น	
	หลายขบเข้า	ระดู่ตั้งถ่ายปี	เจ้าเฮย
	บาก็เดินไปได้	๗ปีถึงขบ	
ก็จึง	คินสู่ห้องเมือง	บ้านลวดหลง	
ซากี้	เดินไปขึ้น	แปวหลวงสมุทรใหญ่	กายพุ้น
ข้าจึง	เดินไต้่น้ำ	มาแท้พร้านาน	เจ้าเฮย
	หลายแปวน้ำ	สมุทรหลวงเง้อมแง	
	หลายแม่น้ำ	หลงบ้านพรากเมืองมา	เจ้าเฮย ^{๔๙}

จากข้อความข้างต้นจะเห็นว่า จันทะหมุดนั้นมีความอดทนสูงทำให้จันทะหมุดเป็นบุคคลที่มี จิตใจเข้มแข็ง มีความอาจหาญ ระวังในการกระทำความดี สามารถละความชั่วได้ง่ายกว่าคนอื่นบุคคลที่มีความอดทนจะสามารถควบคุมอารมณ์ของตนเองได้เป็นอย่างดี นอกจากนี้ยังเป็นบุคคลที่มีความอดทนจะสามารถรับฟังความคิดเห็นของผู้อื่นด้วยความเต็มใจและไม่แสดงอาการรังเกียจ มีสติอยู่ตลอดเวลา และมีพฤติกรรมที่แสดงออกอย่างเหมาะสมจึงทำให้จันทะหมุดประสบความสำเร็จ จะเห็นว่าเนื้อหาวรรณกรรม อีสานเรื่องจันทะหมุดที่ผู้แต่งแสดงให้เห็นถึงความอดทนของจันทะหมุดกว่าที่จะไปเป็นผู้ครองนครต่างๆ

^{๔๘} จันทะหมุด ฉบับวัดชมพู, ใบลานที่ ๕๖ หน้า ๒.

^{๔๙} ใบลานที่ ๙๔ หน้า ๒.

และได้นางเกษไกรสรกลับคืนมานั้นไม่ใช่เรื่องง่ายจะต้องใช้ทั้งร่างกายและแรงใจตลอดจนความกล้าหาญตลอดจนที่สำคัญคือจันทะหมุดมีหลักพุทธธรรมเรื่องความอดทนเป็นคุณธรรมประจำใจในการดำเนินชีวิตและการกระทำกิจต่าง ๆ จึงทำให้จันทะหมุดนั้นประสบความสำเร็จ

สรุปจากการศึกษาหลักพุทธธรรมในวรรณกรรมอีสานเรื่องจันทะหมุดพบว่าหลักพุทธธรรมดังต่อไปนี้ที่ปรากฏอยู่คือ

๑. หลักพุทธธรรมว่าโทษของตัณหา ในเนื้อหาของวรรณกรรมเรื่อง จันทะหมุด นี้ผู้แต่งได้เห็นว่าเรื่องของตัณหาหรือความทะยานอยากของมนุษย์ไม่ว่าจะเป็นผู้ใดก็ตามทั้งเจ้าขุนมูลนายข้าไพร่บริวาร ต่างก็มีเรื่องของตัณหาเข้ามาเกี่ยวข้องในชีวิตทั้งนั้นซึ่งเนื้อหาในวรรณกรรมเรื่อง จันทะหมุดนี้จึงมีเนื้อหาทางตัณหาที่ว่าด้วยกามคุณทั้งหลายปรากฏอยู่เป็นส่วนใหญ่ เช่น ในตอนที่หญิงสาวชาวเมืองลังกาได้เห็นโฉมหน้าของท้าวจันทะหมุดที่ได้ถูกช่างทองหล่อตัวขึ้นมาใหม่ทำให้เกิดความใคร่ ในตัวของท้าวจันทะหมุดแล้วเกิดการแย่งตบตีกันจนเกิดการบาดเจ็บขึ้น เป็นต้น

๒. หลักพุทธธรรมว่าด้วยความพลัดพราก ในวรรณกรรมมีปรากฏเรื่องของความพลัดพรากแทรกอยู่ในบางตอนเช่น ตอนที่จันทะหมุดต้องพลัดพรากจากนางเกษไกรสร เพื่อไปยังบ้านเกิดเมืองยมราช เป็นต้น

๓. หลักพุทธธรรมว่าด้วยผู้ประพฤติธรรม คือการประพฤติตนให้อยู่ในกรอบของความถูกต้องและความดี ทั้งปรับปรุงพฤติกรรมของตน ให้ดีสมกับที่เกิดเป็นคน ซึ่งในวรรณกรรมเรื่องนี้แสดงให้เห็นถึงการประพฤติตนของจันทะหมุดที่ได้กลับมาเมืองลังกาอีกครั้งพร้อมทั้งนางเกษไกรสรย่าเฒ่าพ่อครั้นมาถึงเมืองลังกาก็ได้ขึ้นครองราชย์เป็นพระราชและได้ประพฤติธรรมปกครองไพร่ฟ้าประชาชนบ้านเมืองให้เกิดความสงบสุข เป็นต้น

๔. หลักพุทธธรรมว่าด้วยโลกธรรมที่ว่าด้วยการมีลาภ เสื่อมลาภ มียศ เสื่อมยศ สรรเสริญ นินทา สุข ทุกข์ อันเป็นสิ่งที่คู่กันเป็นโลกธรรมที่ไม่สามารถหลีกเลี่ยงได้ ในวรรณกรรมเรื่องจันทะหมุดนี้มีอยู่หลายตอนที่ชี้ให้เห็นถึงความเป็นโลกธรรมของชีวิต เช่นความเสื่อมจากทรัพย์สินราชบัลลังก์ของพระยายมราชให้แก่จันทะหมุด เป็นต้น

๕. หลักพุทธธรรมว่าด้วยกตัญญูกตเวที ในเนื้อหาของวรรณกรรมอีสานเรื่องจันทะหมุดผู้ประพันธ์ได้สอดแทรกเรื่องของความกตัญญูซึ่งส่วนมากปรากฏอยู่ในตอนจบเป็นหลัก เช่นตอนที่ท้าวจันทะหมุดได้ทำสงครามกับทั้งสามกษัตริย์แล้วได้รับชัยชนะพระราชแห่งเมืองลังกาจึงได้ตัดสินใจพระราชทานนางเกษไกรสรพระธิดาของพระองค์ให้อภิเษกสมรสแก่จันทะหมุด พร้อมทั้งมอบเมืองไพร่พลช้างม้าให้ท้าวจันทะหมุดปกครองหลังจากนั้นท้าวจันทะหมุดก็ได้ระลึกถึงนายช่างทอง จึงได้ส่งข้าวของเครื่องใช้ต่างๆ พร้อมทั้งบริวารไปให้กับนายช่างทองที่ได้ทำการหล่อตัวท้าวจันทะหมุดขึ้นมาใหม่เป็นการแสดงถึงความกตัญญูกตเวทีที่รู้คุณคนอื่น

๖. หลักพุทธธรรมว่าด้วยความอดทน คือ การรักษาปกติภาวะของตนไว้ได้ไม่ว่าจะถูกกระทบกระทั่งด้วยสิ่งอันเป็นที่พึงปรารถนาหรือไม่พึงปรารถนาก็ตาม ทั้งยังมีความมั่นคงหนักแน่นต่อสิ่งต่างๆ นั้น ล้วนแล้วแต่เป็นคุณสมบัติของความอดทน ซึ่งในวรรณกรรมเรื่องจันทะหมุดนี้มีปรากฏให้เห็นได้ในหลายๆ ตอน เช่นในเรื่องจันทะหมุดที่ใช้เวลาเดินทางถึง ๗ ปีกว่าจะได้กลับบ้านเมือง ซึ่งแสดงให้เห็นถึงความอดทนเป็นหลักสำคัญในการกระทำนั้นๆ

ดังนั้น หลักพุทธธรรมต่าง ๆ ที่สอดแทรกซ่อนอยู่ในวรรณกรรมเรื่องจันทะหมุดนี้ จึงถือเป็น
เรื่องที่ได้นอกเหนือจากความสุขสนามรื่นเริงบันเทิงใจที่มีอยู่ตามปกติในวรรณกรรมอีสานทั้งยังสื่อ
แสดงออกทางค่านิยม คติความเชื่อ ประเพณี พฤติกรรมการกินอยู่ระเบียบสังคมต่าง ๆ ที่ปรากฏ
แสดงอยู่ในเนื้อหาที่น่าสนใจ